

सं स्कु त प्र ति भा

SAMSKRITA PRATIBHA

तृतीय उन्मेषः
द्वितीयो विलासः
अक्टोबर-१९६१

साहित्य अकादेमी, नवदेहली

Sanskrita Pratibha, a Half-yearly Journal

Editor: Dr. V. Raghavan

Annual Subscription. Rs. 4 (inclusive of postage). U. K. sh. 10;
U. S. A. \$ 1.50

Single copy: Rs. 2 (inclusive of postage)

Send your literary contributions to the Editor.

Send your subscriptions and advertisements to the Secretary, Sahitya Akademi, 74, Theatre Communication Buildings, Connaught Circus, New Delhi-1. For individual copies, agency terms, etc., write to the Business Manager, Publications Division, Old Secretariat, Delhi-8.

Advertisement Rates

Inside Full page:	General Rs. 100; for Books Rs. 50.
Inside Half page:	General Rs. 50; for Books Rs. 25.
3rd Cover:	General Rs. 150; for Books Rs. 75.
4th Cover:	General Rs. 200; for Books Rs. 100.

Mechanical Data

Size: Demy Octavo ($8\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$)

Print Area: $7'' \times 4''$

Line Measure: 24-ems

Edited and published by Dr. V. Raghavan for Sahitya Akademi, Connaught Circus, New Delhi at 7, Sri Krishnapuram Street, Royapettah, Madras-14; and printed by N. Ramaratnam at the M.L.J. Press Private Ltd., Madras-4.

संस्कृतप्रतिभा

SAMSKRITA PRATIBHA

तृतीय उन्मेषः
द्वितीयो विलासः
अक्टोबर-१९६१

साहित्य अकादेमी, नवदेहली

संस्कृतप्रतिभा

साहित्य-अकादेमी नवदेहली

तृतीय उन्मेषः द्वितीयो विलासः

अक्टोबर् १९६४

विषयानुक्रमणिका

१. सम्पादकीयम्—वे. राघवः

खण्डकाव्यानि—

२. युग्मालापः—चि. द्वा. देशमुखः
३. कावेरीलहरी—नारायणकविः
४. महाकविश्रीकालिदासस्मृतिः—मनोरञ्जनशास्त्री
५. वसन्तः—गोस्वामी हरिकृष्णशास्त्री
६. प्रकीर्णकश्लोकाः—विजयशङ्कर कानजी
७. उर्वश्याः प्रणयलेखः—वसन्त पाटिल्
८. पीतपर्णपतनम्—अ. वि. काणे
९. दैवगतिः—य. महालिङ्गशास्त्री
१०. कविर्बुभूषामि—रामकरणशर्मा
११. सङ्क्रान्तिमहः—वे. राघवः

गद्यबन्धाः—

१२. ततो जयमुदीरयेत्—अशोकः अकलूजकरः
१३. समासोक्तिचमत्कृतिः (लोककथा)—गणपतिशुक्लः

रूपकाणि—

१४. शक्तिशारदम्—श्रीयतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणः
१५. कुचेलवृत्तं नाम सङ्गीतप्रेक्षणकम्—देवकी मेनन्

तः अनुवादाः—

११

१६. सर्वशवचनानि—कृ. त. पाण्डुरङ्गी

१७. अर्थिबाला—चि. द्वा. देशमुखः

१८. अनुवादप्रकरः—वे. राघवः

१९. आन्तरात्मिकी परिपूर्णता—जलेश्वरः

“हसत”—को. ल. व्यासराजशास्त्री

निकषोपलः (पुस्तकविमर्शः)—

पण्डितक्षमाराव्-विरचितं पुस्तकत्रयम्, उभयरूपकम् (य. महालिङ्गशास्त्री),
विमलयतीन्द्रम् (डा० यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणः), देवीस्तोत्रमाला (इलत्तूर
रामस्वामिशास्त्री), स्तोत्ररत्नत्रयम् (गणपतिमुनिः), भारतसन्देशः (शि. प्र. भारद्वाजः),
वकुलाभरणम् (म. वेङ्कटरामशास्त्री), संस्कृतरत्नाकरः-मालवीयविशेषाङ्कः, भद्राञ्जलिः,
बालसंस्कृतम् (रामस्वरूपशास्त्री), नरकासुरविजयव्यायोगः (धर्मसूरिः), संस्कृत-
कविजीवितम् (म. सूर्यनारायणशास्त्री), क्षेमेन्द्रलघुकाव्यसङ्ग्रहः, वात्सल्यरसायनम्
(श्री. भा. वर्णेकरः), श्रीसुन्दररामायणम्, आचार्यस्तग्वरामालास्तुतिः, श्रीदुर्गास्तोत्रम्,
श्रीमायास्तोत्रम् (एस्. सुन्दरेशशास्त्री), मूलं संस्कृतम् (श्यामकुमाराचार्यः).

लेखकपरिचयः

‘संस्कृतप्रतिभा’—सम्पादकः (तुरीयावरणपृष्ठे)

सम्पादकीयम् —

संस्कृताभिवृद्धये बहुशो बहुत्र श्रूयमाणेषु उपायेष्वयमन्यतमः, यत्संस्कृत-सरलीकरणं नाम । लिङ्ग-पद-लकार-सङ्ख्या-कारकादिनियमजटिलां दुस्साधां दुष्प्रयोगां भाषां ग्रन्थेभ्यः कथं व्यवहारमार्गमानेतुं शक्यम्? अतः वाचोऽस्याः प्रचारमभिवाञ्छद्भिर्वश्यमस्याः किमपि सौलभ्यरूपः परिष्कारः करणीय इति केषाञ्चिदभिसन्धिः । न केवलं प्रत्येकप्रयत्नेन कैश्चित्, अपि तु समितिष्वपि सम्भूय विचारयद्भिरेयं निर्णयः प्रकाशितः ।

बहोः कालात्पूर्वम् (१९०९) मद्रनगरे अडयार्-पुस्तकालयाध्यक्षेऽ-धिकृतः आटो षाडर्नामा जर्मनीयसंस्कृतपण्डितः 'भविष्यद्भारतराष्ट्रभाषा' इति शीर्षकाङ्कितं कमपि लघुं प्रबन्धं प्रकाशयामास । प्राच्यविद्यापरिषदः (आल्-इण्डिया ओरियण्टल् कान्फरन्स्) सुम्बापुर्यधिवेशने (१९४९) विशिष्ट-चर्चाविषयतया निर्दिश्य विचारितोऽयं विषयः । संस्कृतायोगेनापि भारते तत्र तत्र चरता विषयमेतमविकृत्य कीदृश आशयः पण्डितानामितरेषां चेति परिशील्य आयोग-निवेदन-पुस्तके (२१७-९ पृष्ठेषु) स्वाशयश्च उपन्यस्तः । आयोगदुहितृभूतया केन्द्रसंस्कृतसमित्या विषयेऽत्र किमपि कर्तव्यमिति पुनश्चाभिप्रायसङ्ग्रहाय विश्वविद्यालयेभ्यो विद्वद्भ्यश्च प्रश्नः प्रेषितः । एतदन्तरे विषयेऽस्मिन् सोत्साहमभिनिविष्टैः कैश्चित् पुस्तकान्यपि कानिचित् प्रकाशितानि ।

सारल्यसंपिपादयिषया य उपायाः सूचिताः सूचयिष्यन्ते च, न तैस्तथा भाव्यं यथा संस्कृतस्य स्वरूपमेव लुप्येत, अन्यदेव भाषान्तर-कल्पं किमप्यापद्येत । अनया आभासतः सारल्यमापादितया भाषया न केवलमद्य-तनीया दैनन्दिन-जीवनप्रतिबद्धा वार्ता निर्वोढव्या, परन्तु यद्वेदेभ्य आरभ्य महतः कालपूर्वादागतं बहुशाखं कविभिः शास्त्रकारैश्च स्वस्वमनीषायाः स्वस्वप्रक्रियायाश्च विपुलं विकासमनुरुध्य निर्मितम् तत् वाङ्मयं समुद्रकल्पमपि तरितव्यम् । इतरथा वाण्या अस्या मृतत्वापवादमपाचिकीर्षुभिः विधान्तरेण महतस्तस्य साहित्यस्य प्रायो मृतत्वमेव सम्पादितं स्यात् ॥

सम्पादकीयम्

अत्र संरम्भमाविष्कुर्वद्भिरेतानि तत्त्वान्यवधेयानि । प्रथमम्—नास्ति सा भाषा लोके या सर्वथा सुलभा । अस्ति आङ्ग्लभाषा, अस्ति च तमिल्भाषा; तत्र लिख्यमानोच्चार्यमाणयोरेवाक्षरयोर्मिथो भेदो वरीवर्ति । द्वितीयम्—यथा पण्डितो वदति, न तथा बालः, भाषायां विशिष्य अकृतश्रमोऽन्यो वा । तृतीयम्—अस्ति महति संस्कृतसाहित्ये कठिनो भागः, तथा सरलो भागश्च; सन्ति वाणादयो विदग्धभावबोधास्वादयोग्याः, रामायण-पञ्चतन्त्रादयः सामान्यतो लब्धप्रवेशैरपि सुग्रहाः । चतुर्थम्—अध्ययनेऽस्ति क्रमः; शिक्षापद्धत्याः लघूकरणं सदैव शक्यम्; सन्ति च आधुनिकैर्दृष्टाः प्राचीनानामपि परिचिता लक्ष्यप्रधानाः शिक्षणोपायाः ॥

*

*

*

प्राचीनायां संस्कृतमूर्तौ प्राणानाधित्सवो बहवोऽद्य संप्रतितनान् भावान् लब्धप्रचारान् आधुनिकान् वैदेशिकभाषान्तरीयांश्च शब्दान् संस्कृत-प्रयोगमार्गे तथैवानयन्ति । आङ्ग्लपदानि तथैव उभयुज्यन्तां नाम; तथा क्रियमाणे तेभ्यः शब्देभ्यः परं संस्कृतविभक्तिप्रत्ययायोजनं न केवल-मसमीचीनम्, परन्तु रचनाया एव कामपि अशोभनतामावहति । 'गवर्णमेण्टस्य', 'हैस्कूलेषु', इत्यादयः प्रयोगाः प्राय उद्देजका भवन्ति । एभिः पदैः प्रतिपादितस्य अर्थस्य सुभगाः संस्कृतपर्यायशब्दाः सुलभा एव । अस्ति केषांचनायमाग्रहः—यत्संस्कृतपर्यायघटनेऽपि आङ्ग्लादिशब्देन सहा-क्षरसाम्यस्य अपरित्यागो नाम । तथा हि—सर्कार्इत्ययं शब्दः 'सर्वकारः' इति संस्कृते व्युत्पन्नः, मूलशब्दच्छायासहितोऽपि च यथा स्यात् तथा घटितः; 'सर्वे' (Survey) 'सर्वेक्षणम्' इति च । महता रसेन हि एतादृशानां कल्पितानां नूतनानां शब्दानां व्युत्पत्तिरेतत्कल्पकैः, प्रायः पण्डितैः, प्रतिपाद्यते । 'मेट्रिकुलेषन्' इत्यस्य शब्दस्य तेषु तेषु प्रान्तेषु श्रूयमाणेषु पर्यायेषु 'मातृकुलेषणः', 'मातृक्के-शनः' इत्यादयः सन्ति । संस्कृतायोगस्य यात्रासु उत्कलमागतैरस्माभिः जगन्नाथ-क्षेत्रे केचन महामहोपाध्याया दृष्टाः । 'अपि ग्रन्थाः केऽपि भवद्भिरारचिताः?'

इत्यस्माभिः पृष्ठे, तेऽवदन्—अद्य मया बहूनामाङ्गलपदानामनधिकरूपविपरिणामं व्युत्पन्नं संस्कृतरूपं सम्पाद्यते, यथा 'मोटार्' (Motor Car) मृदं तरतीति 'मृत्तरो' भवति; एवं 'वक्कील्' (Vakil) 'वाक्कीलः' इति । इदं च न केवलं पाण्डित्यस्य, अपि तु अगाधशब्दवाराशेः अनन्तसंस्कारखनेः असङ्ख्यधातु-शैलेन्द्रस्य संस्कृतस्यैव विडम्बना भवति ।

संस्कृतरचना च यद्यप्यद्य नूतनं विषयजातं-परामृशेत्, तथापि तत्सर्वं पक्षया प्रयोगसामञ्जस्यसम्पन्नया स्वसंस्कारयासनाभांवितया शैल्यैव पराम्रष्टुमर्हति । तादृशीं रीतिमवलम्ब्यैवैषा भाषा प्रत्यापि सदैव नूना सती सर्वमागन्तु स्वविश्वरूपेऽन्तर्भाव्य विराजते । तमेव मार्गमवलम्ब्य तां पोषयितुं तस्या अभिनवान् विलासान् उन्मीलयितुं च 'प्रतिभा' इयं जागरूका वर्तते ॥

*

*

*

अथ लब्धस्वातन्त्र्याया भारतभूमेः तत्र तत्र प्रान्तीयभाषाद्यावेश-वशेन जनताया विशारदतां वीक्ष्य व्यग्रीभूता राष्ट्रनेतारः शासननिर्वाहकाश्च 'राष्ट्रस्यास्य कथमैक्यं संरक्षेत् ? कथं भारतीयेषु भारतीयोऽहमिति भावना दृढा भवेत् ?' इति परं व्याकुलाः तं तमुपायमुदाहरन्ति; एतदर्थं निर्दिष्टाः समितयश्च विषयमेतं सम्प्रति परिशीलयन्त्यो वर्तन्ते । यदधीयते जनाः तद्भावना भवन्ति ते । भारतीयसाहित्येषु यद्येकं साहित्यं स्यात् यत्र निखिल-मपि भारतमेकदेशभावनया वर्णितम्, यत्राकैलासादा च कुमारीभ्यः, आसिन्धु आब्रह्मपुत्रं चैतं देशं समानसंस्कारसम्पन्नतया पठामः, तत् संस्कृत-वाङ्मयमेकमेव । एतादृशं राष्ट्रैक्यं यथा कालिदासकृतिषु स्फुटं प्रतिभाति, तथा नान्यत्र । प्रान्तीयवाङ्मयानि प्रान्तीयविषयविश्रान्तानि । सति चैवं भावनात्मकमैक्यमुद्देश्यतया निधाय ये विचाराः नचिराद् देशे नेतृभिः कृताः, तत्र संस्कृतस्य प्रायः नामापि नाश्रावि, दूरे तदध्ययनप्रोत्साहनाय या काचन सार्वराष्ट्रिकी केन्द्रप्रवर्तिता प्रक्रिया । यस्याः अविच्छन्नायाः संस्कृतेरनुग्रहेण महति कालप्रवाहेऽस्मिन्, यथा असिरियाग्रेकप्रभृतयः प्राचीनजनसमुदायाः,

तथा भारतमेतन्न मग्नम्, यस्या अनुग्रहेण च भारतमेतदल्लिन्नंभिन्नमेतदवधि
एकमेव राष्ट्रमभूत्, सा संस्कृतिः तत्कोशभूता संस्कृतभाषा च यदि शैशवात्
प्रभृति भारतीयानां बालानां बालिकानां च विद्याविधाने प्रधानं ध्रुवं स्थानं
भजेताम्, तदा भावनात्मकस्यैक्यस्य सम्पादनकार्यं सुप्रस्तुतं स्यात्, सुसाधं
च भवेत् ॥

*

*

*

भारतीयराष्ट्रसंविधाने राष्ट्रभाषात्वेन स्वीकृताया हिन्दीभाषाया अपेक्षितः
शब्दराशिः संस्कृतादेव आदेय इति प्रथममूरीकृतम् । अद्य तु नचिरात् कृतायाः
नूतनमन्त्रिसभाघटनायाः परम् अखिलभारत-आकाशवाणीद्वारा प्रसार्यमाणायां
हिन्दां संस्कृतांशो लघूकर्तव्य इति कोऽपि प्रत्याम्नायक्रमः प्रस्तावितः । हिन्दी
निखिले भारते यदि अवगम्येत, तदा स्वस्यां दृश्यमानैः सार्वराष्ट्रिकैः
संस्कृतांशैरेव तथा अवगन्तुं शक्यते; तदंशहासे, तन्निष्कासने
वा, तदवबोधगोचरो देशश्च हठात् संकोचं प्रापितः स्यात् ।
एतादृश्याश्च संस्कृतानुप्राणिताया हिन्दा गोचरो यो देशः, स न केवलं
भारतमात्रपर्याप्तः, किन्तु सकल एव 'दक्षिणपूर्व-आशिया' इति ख्यातः प्राचीन-
कालादारभ्य संस्कृतवासनाव्याप्तः प्रदेशः । 'थाय्' इत्यद्य, पूर्वं 'सियाम्' इति
च प्रयितो जनपदः अद्यत्वेऽपि नूतनशब्दनिर्माणे संस्कृतमेवोपजीवति । यत्कर्तुं
मातृभूमिः भारतं विभेति, तत् स्वैरं दुहितृप्राया जनपदा एते कुर्वन्ति ।
थाय्देशे सम्प्रति पाश्चात्यशब्दानपहाय नूतनतया संस्कृतमयाः पारिभाषिकशब्दा
निर्मिताः, व्यवहारपथमाखंडाश्च दृश्यन्ते; न च तेभ्यः भयं वा अरुचिर्वा
जनेषु विद्यावत्सु अविद्यावत्सु वा दृश्यते । नाडीद्वारा जलं यत् प्रतिगृहं
स्थासु च आनीय प्रविभज्यते, तत् Water Supply इत्याङ्ग्लवाण्योक्तं
'प्रपा' इति थाय्देशीयैरुच्यते । एवं 'तेर्मामीटर्'=पारोद् (पारदात्);
टेलिग्राफ़=तोरलेख् (दूरलेखात्); एवं टेलिफोन्, टेलिविषन् इत्येतयोः
दूरशब्ददूरदर्शितशब्दौ संस्कृतादुपात्तौ; गवर्णमेण्ट्=राष्ट्रपाल् (राज्यपालनात्);

मोटार्-कार रोत्यान् (स्थयानात्); वेटर्नरि डाक्टर्=सत्त्ववैद्य (सत्त्ववैद्यात्)।
थाय्-भाषायां प्रतिशतं त्रिशत्संस्कृतशब्दाः सन्ति । अस्मिन् विषये
कथामेतामुदाहरति भारतेऽधिकृतः थाय्-राज्यदूतः सुकिच्-निम्मन्-हेमिन्दू
(सुकृत-निर्माण-इन्द्र)नामा—“भारतीयदौल्याधिकारं कमपि अधितिष्ठन् श्रीमान्
बी. एन्. चक्रवर्ती कदाचित् थाय्देशे बाङ्काकून्गरं गतः, तत्रत्ये
कस्मिन्नपि निवासस्थाने वासमभिलषन् तत्रस्थितं मृत्यमाङ्गलवाण्या
यथाकथञ्चिद् बोधयितुं प्रायतत, चिरादपि न शशाक । अन्ते यदा
त्वात्मानं ‘भारत्का राजदूत्’ इत्याघोषयामास, तदा सद्य एव स्मेराननस्स
मृत्यः प्रह्वीभूय, सेवार्थं ससम्भ्रमस्सज्जो बभूव” इति । उदाहृत्य चेमां
कथां थाय्-राज्य-दूतो लिखति (इन्दियन् फारिन् अफर्स्, सेप्टम्बर्,
१९६२, २७-पृष्ठे) “एतेन विस्मापितस्स श्रीमान् चक्रवर्ती ।
कुतः? न केवलं संस्कृतमय्या वाचा एष मृत्यस्य बोधस्तुलभ-
तरो बभूवेति; किन्तु थाय्देशे शिक्षाविहीनेन मृत्येन सा संस्कृतप्राया वाक्
अवगता, यामखिलभारत-आकाशवाणीद्वारा शृण्वन्तो भारतीया एव भूया-
सो जनाः पाण्डित्यनिबिडेयमिति सोद्वेगमाक्रोशन्ति” इति ॥

*

*

*

देहल्यां विश्वविद्यालयद्रव्यदानसमित्या संघटिते विश्वविद्यालयोपाध्यक्षाणां
संमेलने प्रास्ताविकं भाषणं वितन्वता प्रधानमन्त्रिणा नेहरूमहाशयेनैवं
संस्कृतमधिकृत्य प्रोक्तम्—

“भारते संस्कृतं प्रभूतं प्राधान्यमावहति । इच्छामि तदध्ययनं
प्रोत्साहयितुम् । मन्ये सर्वस्यापि अनिवार्यतया पठनीयं तदिति न निर्बन्धुं
शक्यम्; किन्तु तस्य प्रोत्साहनं विधित्सामि; महद्भि वृत्तं भारते (तद्द्वारा) ।
वस्तुतस्तु भारतीयसंस्कृतेः सर्वमपि मूलं सन्निवेशश्च संस्कृतभाषयावृतं वर्तते ।
पश्चाद् अंशान्तराणि तां भाषां प्रविविशुः, जनयामासुश्च तां संमिश्रां संस्कृतिं
याधुना नो वरीवर्ति । तस्याः संस्कृतेः स्वागतमेवोदीरयामः, किन्तु तस्या
अपि संस्कृतमेव मूलमासीत् । संस्कृतं नाम महाविभूतिमती उज्ज्वला भाषा ।”

शुग्मालापः

चि. द्वा. देशमुखः

निराशः—

नियतं निकटां दुरायति परिपश्यन् कलयामि भारते ।
विरता ननु सा स्वतन्त्रता जनिता सार्वजनीनबन्धुता ॥ १ ॥
विकसन्नवयोजनाभरो न हि दीनानवति प्रकर्षयन् ।
धनवान् धनवत्तरो भवत्यधनेऽनन्तमहार्घताहते ॥ २ ॥
दरसम्भृतकर्मकौशलाः पदमासाद्य सपक्षमन्त्रिणः ।
कलहादपहीनसंविदो भ्रमयन्त्यस्थिरमासनप्लवम् ॥ ३ ॥

साशः—

भव सखे न सखेद इवायतिर्जनिभुवो भविता भुवनोत्तरा ।
ननु कथं शतवर्षनिमीलिता भवति सा सहसा नयनोज्ज्वला ॥ ४ ॥
गणय तावदियन्ति शुभानि नः प्रथमतो धुरि राष्ट्रपतिर्विदाम् ।
पतिरतीव विदग्ध उपाधिपो वरमते रमते च जवाहरः ॥ ५ ॥
जनवशा नवशासनपद्धतिः कृषिकृतां परितः सरितां जलम् ।
अपि च विद्युदनेकहयैः समा विविधयन्त्रगृहाकुलितावनिः ॥ ६ ॥
जनपदं नगरं च नवाध्वभिः ससुविधं समयोज्यत योजकैः ।
अगणितो यततेऽत्र धृतव्रतः प्रगतिकार्यरतोऽधिकृतां गणः ॥ ७ ॥

निराशः—

जरया शिथिलाक्षमाङ्गकैः कृतिसिद्धिर्भ्रम एव मन्त्रिभिः ।
वयसां वयसावसादिनां गरुतां किं मरुतेरितं पुरः ॥ ८ ॥
अमुना नवशासनेन वा प्रतिनिध्युद्धरणं न तोषदम् ।
जनताऽवनताप्नुयात् कथं गणतन्त्रे पटुतां निरक्षरा ॥ ९ ॥
उपरि प्रचलत्यथायुषः स्तर एति प्रभविष्णुगृध्नुता ।
मतिवञ्चितवित्तमात्रजो ननु निर्वाचननिर्णयो मुहुः ॥ १० ॥

विदितं कठिना हृदम्भसां स्थगिताग्रे कृषिरेति कृच्छ्रगा ।
 मनसां परिवर्तनाद्विना फलदा नैव च यन्त्रसाधना ॥ ११ ॥
 नगरादथ दुष्टजीविका परिपाठ्यानयति प्रतारणम् ।
 विधिना जनतानुशास्यते नयहीनं खलु राजकारणम् ॥ १२ ॥

साशः—

अयि मनाक्कलये सुहृदुन्मनाः स्मरति नैव भवान् जनजागृतिम् ।
 जनगणोन्नमनाध्ययनक्रमं वितनुते तनुतेजसि यः प्रभाम् ॥ १३ ॥
 वसुभिरस्मदसूनु वसुन्धराऽवति खनिः कति रत्नजनिर्हि सा ।
 दिशति नः स्म नृणां च परम्परां दशदिशास्वचलस्थिति यद्यशः ॥ १४ ॥
 प्रतियुगं महतां भविता जनुः समयपूतमनाविलवर्तनम् ।
 सततवर्षझराहृतिपाङ्क्तिं शरदि किं न सरो विशदाम्बुवत् ॥ १५ ॥

निराशः—

निपुणा अपि नायका वृथा यदि तेषामनुगा न सज्जिताः ।
 जगति प्रसभं प्रगच्छति स्थविराः स्युर्युवरेचितासनाः ॥ १६ ॥
 विवशा ह्यवरा च नेतृता परिवारोन्नयने न चेदलम् ।
 गुणवान् कथमीश्वरो न यः स्वपदे तुल्यगुणं नियोजयेत् ॥ १७ ॥
 तरुणा अधुना तु किंविधा न हि शीलं न च तेषु सभ्यता ।
 न हितं विहितं प्रशिक्षणादनुशिष्टा यदवाप्तदुष्टता ॥ १८ ॥

साशः—

युवसु चेद् गुरवो धृतसंशयाः किमिव लब्धमहो भुवि भौतिकात् ।
 वरमतः परमात्मसमाहिता दृगवधीरितजीवनकामना ॥ १९ ॥
 मम दृढा मतिरायतिरेधिता नवयुवस्थिरतोद्गम एव नः ।
 तदुदये विरता भविताखिला विघटना नवभारतभेदजा ॥ २० ॥

निराशः—

सकलं कलये दरिद्रताफलमेताद्विपदो हि विग्रहान् ।

जनयन्त्यथ सम्पदागमो मनुजे स्यान्मनुजस्य बन्धुता ॥ २१ ॥

साशो निराशश्च सार्धम्

देशस्याशा निराशा युगपदधिवसन्त्येकमेवास्पदं य-

ल्लोका जानन्ति नाम्ना बहुविधवचसो यौवनव्यञ्जकेन ।

तद्विक्रयं भूतकालः सुलभपरिणतिर्वर्तमानश्च काल-

स्तेषामेवायतिर्या रचयितुमनसामातता नः प्रयत्नाः ॥ २२ ॥

निष्ठा क्षान्तिः प्रयासो विधिवदधिगतं पाठवं कर्मजाते

मानुष्ये प्रेमभावो विकसितमतिता शक्तिराढ्या समाजे ।

सम्या न्याय्या च वृत्तिः सरसकृतिरुचिर्नित्यमास्था समाजे

यस्मिन् देशे च यूनां नियतपरिणतिस्तत्र भूः स्वर्गरूपा ॥ २३ ॥

कावेरीलहरी

नारायणकविः

महीभृत्तुङ्गस्ते जगति विदितो भाति जनको

महीयान् हि प्रेयान् भवति भुवि रत्नाकर इति ।

अपि स्वर्णस्थानान्यतिशतमुदञ्चन्ति तटयोः

श्रियं ते कावेरि प्रथयितुमलं कः कधिरपि ॥ १ ॥

अयि त्वां तुष्टुषोर्जितसुरसरित्पूरविभवे

तनूजे सद्माद्रेः सततमपि गीतां बुधधरैः ।

सुधाहृद्यां भूभृत्कुलवरशिरोलालितरसां

विधेहि त्वत्तुल्यां जननि मम वाचं कविनुताम् ॥ २ ॥

त्वमङ्गे सद्माद्रेर्भवसि ननु बालेव विमले

क्रमाद् वृद्धिं भूयो भजसि भुवनस्यास्य भृतये ।

परं चोलान् बालानिव जननि संवर्धय पयसा

तनूभूता वार्धिं प्रविशसि विनीतेव वनिता ॥ ३ ॥

भवानी संसक्ता विलसति भवत्या गिरिसुता

तव श्रीरङ्गेऽसौ वसति विमले श्रीपतिरपि ।

भजन्ते वेणीं ते स्फुटतरमशेषाः सुमनसो

विशुद्धिस्ते वाचामपि सरणिमाचामतितराम् ॥ ४ ॥

पतिं पारावारं परमभिसरन्त्या गिरिवरात्

सुमस्फायद्वेण्याः स्फुटकमलमुद्गया मृदुगतेः ।

वहन् गङ्गां तुङ्गामपि हि सुषमां द्रष्टुमसमां

गिरीनुच्चैरेष श्रयति गिरिशस्ते तटगतान् ॥ ५ ॥

सुता शैलस्य त्वं भजसि भुवि सारस्यमसमं

प्रपन्ना देवि त्वं लवणजलधिं चासि मधुरा ।

वहन्ती निम्ने स्वान्नमयसि च लोकानुपरिगान्

महीयान् मातस्ते मनसि न हि मे माति महिमा ॥ ६ ॥

महत्तन्मायूरं महितमपि मध्यार्जुनपुरं
महीशूरं मातर्मिलितघनसारं भुवि परम् ।
तटं ते संप्राप्तं वरमपि परं तत्त्रिशिरसः
सुतुङ्गं श्रीरङ्गं गजवनमभूत् पावनमपि ॥ ७ ॥

श्रुतिः साँवक्ति त्वां सह जननि गङ्गादिभिरपि
प्रशंसन्ति त्वां च प्रतनवचनान्येव बहुधा ।
भवत्वेतन्नूनं कचिदपि निलीनं सुविदिता
न ते किं नुत्यर्हा बहुजनपदानामुपकृतिः ॥ ८ ॥

खनन् कश्चित् कूपं कटुसलिलमल्पं यदि मरौ
कियत्तं श्लाघन्ते भुवि स च कियन्माद्यति हृदि ।
विशालान् यदेशानमृततुलितैरम्ब सलिलैः
चिरात् पुष्पासि त्वं कथयितुमिदं कः कमलजः ॥ ९ ॥

कियन्तः प्रासादा जलधरपथश्रान्तशिखरा
विचित्रास्ते कूले विदधति नरान् विस्मिततरान् ।
कियत्यो देवार्चास्तव सलिलसङ्गातिशुचयो
न भूमा ते सीमां भजति मनसो मे न च गिराम् ॥ १० ॥

स्वतः स्वच्छच्छायातटतरुसुमस्तोमसुभगा
कचिज्जीलाम्भोजच्युतदलसमाश्लिष्टसलिला ।
कचिदिव्यलैणातुलघुसृणपङ्कार्णजला
नदीनां तासां त्वं भजसि तिसृणामम्ब सुषमाम् ॥ ११ ॥

प्रहृष्यत्पायोजं मधुरतरगुह्यन्मधुकरं
परं पूतं शीतं जननि तव पीयूषतुलितम् ।
अपामेतं पूरं कलिमलहरं ते कलयतः
प्रहृष्यन्त्यक्षाणि प्रसभमपि तप्तस्य सपदि ॥ १२ ॥

तरङ्गाश्लेषार्द्रस्तटतरुसुमामोदसुभगो

मरुत्पोतः पूतस्तव पथिकलोकस्य तटयोः ।

पुरः स्वेदं स्वेदं हृदि जननि सादं च वपुषः

समग्रं संतापं प्रतनमथ पापं च हरति ॥ १३ ॥

स्रवन्तीरत्यल्पा अनतिविदिता याः कलुषिताः

अशक्ता गन्तुं ता निजपदमिताः काननभवाः ।

समृद्धस्वर्णश्रीकलितनिजसाम्या विमलिताः

विधायादापैता गमयसि च रत्नाकरमहो ॥ १४ ॥

अमी चूताः पूता मृदुपवनधूतास्तव तटे

विराजन्ते शाखाविधृतफलभारा नततराः ।

श्रिताग्रा कञ्चालैः पिककुलवैरैर्यै कलरवैः

समर्चन्तो भक्त्या शरणगमिवाम्ब्राध्वगकुलम् ॥ १५ ॥

चिराद्गण्येरन् वा कुशलमतिना तेऽम्ब सिकताः

परं नैताः कूले तव सुकृतशालाः सुविपुलाः ।

वसन्तो यत्रैते पथिकयतिवर्णिप्रभृतयो

भजन्तीष्टानर्थानविदितबुभुक्षापरिभवाः ॥ १६ ॥

शतं नद्यः सन्ति त्रिचतुरादिनोद्वेलसलिलाः

विशुष्यन्त्योऽनीशाः सपदि चटकस्यापि हि मुदे ।

न ताः स्वादुस्फीतस्वसलिलभरप्रीतभुवनाः

सदा नाव्या भाव्या सकलविबुधैः संह्यगिरिजा ॥ १७ ॥

परं यन्माधुर्यं जगति पयसस्तेऽतिविदितं

फलानां भूयस्तद्विलसति तरूणां तटभुवाम् ।

अनीदृग्वाचां तद्भवति च कवीनां मधुमुचां

महन्मन्ये मौग्ध्यं जननि महिलानां च सुदृशाम् ॥ १८ ॥

सुदूरादायातं सपदि मनुजं प्रागविदितं
 विनिश्चिन्वन् कान्त्या वदनगतया ते तटमुवम् ।
 वसन् देशेऽन्यस्मिन्नपि मितमतीनामचरमो
 जनः स्तौति क्षिप्रं यदिदमपि ते किं न महिमा ॥ १९ ॥

श्रुतं मा भूत्तेन श्रुतमपि न वेदोऽपि विदितो
 न चानीचा वाचा विलसतु न चाचारसरणिः ।
 विदेशे विद्वद्विर्विहितविनयैर्वल्गुवचनैः
 परं विप्रः पूज्यो भवति तव तीरागत इति ॥ २० ॥

शरत्ताराकारस्फुटमणिमहाहाररुचिराः
 प्रतीरे ते बालाः कनकमयचेला यदमलाः ।
 चलन्ते बाष्पानःप्रघरमधिरूढा मदकला-
 स्तदम्ब त्वद्वारिप्रसृतिभवभाग्यैककणिका ॥ २१ ॥

पितुः प्राप्तेरर्थैः पथि पथि सखीभ्योऽप्यधिगतै-
 रशेषैः पुष्यन्ती भुवनमविशेषेण जननि ।
 असन्नैवाजसं यदि कमितुरग्रेऽप्यमुखरा
 न वैरस्यं यासि क भवति सुदृक्ते ननु समा ॥ २२ ॥

अभूदेवग्रामं भवति न हि तीरं कचन ते
 न च ग्रामो विद्वद्वरविरहितो देवविकलः ।
 न दीना विद्वांसो जननि विबुधा नाल्पशरणा
 नदीनामन्यासां भवति किमु भाग्यं तव समम् ॥ २३ ॥

पतन्तः सहाप्रात् पटुतरशिलाघातमुखराः
 शरज्ज्योत्स्नाशुभ्रास्तुलितपृथुमुक्तामणिसराः ।
 रयानीतस्फीतातुलरुचिमिलद्रव्ननिकरा
 भवन्ति त्वत्पूरा विदलितमहापातकिनराः ॥ २४ ॥

महीध्राः सन्त्यन्ये फणिबहुलवल्मीकवलिताः

फलं किं तैः स्फातैरपि कपिशिवामात्रशरणैः ।

चिरं जीयात् सद्यः सलिलभृतसर्वावनितलः

शरण्यारण्यासामलमुनिवराधीतिमुखरः ॥ २५ ॥

बहन् गङ्गां मौलौ दधदथ सुधांशुं पुरहर-

स्तुषारोद्रेर्बालामपि वपुषि नेत्राग्निजनितम् ।

स हर्तुं संतापं निजमभिनवैर्नूनममृतैः

भजन् बह्नीर्मूर्तीस्तव जननि तीरे निवसति ॥ २६ ॥

गतास्तुङ्गं शृङ्गं तव जननि तातस्य विबुधाः

पिबन्तस्तत्पुण्यं जनिमृतिहरं नव्यममृतम् ।

परं सेवायातामरवरवधूकेलिमुदिता

भजन्ते सत्यं ते सपदि ननु सौम्यं दिविषदाम् ॥ २७ ॥

वरं भृङ्गास्तुङ्गास्तव वितततीरद्रुमगताः

पिकाः काका घूका अपि शकुनयोऽमी सुजनयः ।

अनासाद्याम्ब त्वाममृततुलितामल्पसुकृता

वरं प्रासादाग्रे जननि निवसन्तोऽपि न नृपाः ॥ २८ ॥

अनल्पावर्तं ते सलिलमपि वीक्ष्यामलतरं

नरा नावर्तन्ते जननि भुवि भूयो भववने ।

निबध्नन्तः सेवाञ्जलिमपि हि ते साधुमहिते

न तिष्ठन्ते दीना धरणिपतये दूनवदनाः ॥ २९ ॥

पिबन् पानीयं ते पुलिनतलशायी पथि गतः

समाजिघ्रन् मातः स्फुटजलजजातं परिमलम् ।

कलं कुर्वन् कर्णे पिकवरवधूटीकलकलं

रसालद्रोर्भूले रसयति रसं कंचन जनः ॥ ३० ॥

वसन्तः सन्तो ये महति किल दूरेऽपि विषये
 स्मरन्तस्त्वां स्नात्वा द्रुतमुषसि कुत्रापि पयसि ।
 पठन्त्येते भक्त्या चरितमविगीतं तव परं
 धुनीनां धन्यानां भवति हि धुरीणाम्भ भवती ॥ ३१ ॥

त्वया संसक्तानामपि तटगताः स्वल्पसरितां
 मुदा संस्तुत्यर्हा महितचरितानामपि सताम् ।
 निरीक्ष्यन्ते नैके नृपवदपि लोके यदि धनैः
 कथंकारं गच्छेत्तव महिमपारं मम मतिः ॥ ३२ ॥

तनोश्चेदुद्भूतैस्तनुभिरपि जात्वेव जननीं
 पयोभिः पुष्यन्तीं स्वसुतमपि शंसन्ति निगमाः ।
 पयोभूयाजस्रं प्रचुरतरदेशावनपरा
 न जाने केषां वा जननि वचसां त्वं नुतिपदम् ॥ ३३ ॥

नगो नागो वाहं तटभुवि भवेयं तव परं
 मृगो वाध्यन्यस्मिन् जनुषि जडधीरम्भ विहगः न
 भवेयं भिक्षुर्वा परमकृपणो भूमिवलये
 न दूरे ते देशे धनदतुलितो भूपतिरपि ॥ ३४ ॥

समभ्येति त्वां सा सुरसरिदपि स्वाधधुतये
 स्वयंभूसंदिष्टा प्रतिसममिति स्कान्देविनुतिम् ।
 अजानाद्विर्मन्ये मुनिकुलभवैस्त्वां कतिपयैः
 परं पञ्चस्वेकां जननि भुवि गङ्गासु गणिताम् ॥ ३५ ॥

बहुस्रोतःख्याते चुल्लकितमहाब्धेरपि मुनेः
 परं मान्येऽम्भ श्रीधरशुचिशिरस्तः समुदिते ।
 श्रुता त्रिस्रोता या भयमधिगता जह्नुमुनितोऽ-
 प्यलं गङ्गा किं श्रीधरपदभवा त्वां तुलयितुम् ॥ ३६ ॥

विशालास्त्वत्तोऽपि प्रचुरतरनाव्याम्बुविदिता

विशन्त्यब्धिं नद्यः परमुरुतरग्राहमकराः ।

गिरीन्द्रादा वार्धेरुभयतटकेदारमिलना-

दमोघाशेषाम्बुस्त्वमिव ननु नालोकि तटिनी ॥ ३७ ॥

गिरीशोत्तंसार्हा परमहिमशैलाद् भुवमिता

तटीदीव्यद्रुमामिषदनिमिषाह्लादिसलिला ।

समा मन्दाकिन्या सुरभिकुमुदाक्षा विजयसे

परं न त्वं मातस्तपनतनयासङ्गकलुषा ॥ ३८ ॥

परं कुम्भादन्ते विलसति तटे कोणनगरं

स कुम्भेशो यस्मिन् जयति च शिवा मङ्गलपदा ।

सुखं शेते शार्ङ्गं जहदपि परं क्षीरजलधिं

विहातुं स्वीयं द्रागिव दशजनिक्लेशमवशः ॥ ३९ ॥

गताः पारं श्रुत्याः पदजलधिपारीणधिषणा

विनीता न्याये वा मतिमयितमीमांसकमताः ।

परं शिष्टा वैद्यागमगतिविदो बाहुमुखकृतो

यतीशा यज्वानो जगति विदिता यत्पुरगताः ॥ ४० ॥

कृतं वाराणस्यामपि चिरमघं हर्तुममितं

निवासं यत्राहुः समुचितमुपायं स्मृतिविदः ।

परं कन्यातीर्थं विलसति च धन्याम्बुविदितं

त्वयासीत् पूतं तत्पुरमुभयपार्श्वप्रसृतया ॥ ४१ ॥

जनिं भूयो यायां यदि भुवि भवेयं तव जले

कुलीरः कूर्मो वा तिमिरपि वकोटश्च करटः ।

तृणं मन्वे देवि त्रिदिवमपि पद्मासनभुवं

मतां मुक्तिं शुक्तिं तनुमिव न मे सक्तिरयते ॥ ४२ ॥

प्रकृत्यैवाल्पीयो यदपि विरसं भाति कलुषं
वचो मेऽनास्वाद्यं ननु भुवि कवीनां रसविदाम् ।
इदं ते संस्तुत्या तदपि विमलीभूय महतां
सतां वन्यस्रोतःपय इव भजेतैव हृदयम् ॥ ४३ ॥

पयोभिः पुष्टानां कनकतटिनि त्वं तटभुवां
बहूनां बालानामिह समधिकैरम्ब कनकैः ।
सदा पूर्णान् कोशानपि विदधती वत्सलतरा
महीं कर्तुं रत्नैर्भजसि किमु रत्नाकरमपि ॥ ४४ ॥

पदा प्राप्तं पङ्कं प्रतनमपि पङ्कं हरति ते
भ्रमोऽयं चेद्भूयान् भ्रममपि हरत्यम्ब स परम् ।
अयं जाड्यं नृणां जरयति जलस्यापि जडिमा
स्वयं चैते भङ्गा वत कलुषभङ्गं विदधति ॥ ४५ ॥

गिरीशस्याभूस्त्वं जननि शिरसः सा हरिपदात्
युवां नाम्ना गङ्गे ननु विबुधलोकैकविदिते ।
न मुञ्चत्युत्सङ्गं तव यदि परं श्रीपतिरसौ
ततस्ते दाक्षिण्यं प्रथितमिह हेतुत्वमयते ॥ ४६ ॥

तवोत्सङ्गे रङ्गे विलसति किल श्रीपतिरसौ
बहन्निद्रामुद्रां शिशुरिव जनन्याः प्रथमजः ।
भजन् वातं शीतं तटयुगनरूणामविरतं
कलं गीतं शृण्वन्नपि पिकवधूनां श्रुतिहितम् ॥ ४७ ॥

प्रशस्यान् स्वावासानविरतनदीमातृकतया
समीकृत्याहुयैरपि सपदि देशान्तरभुवः ।
भजन्ते चोलास्तेऽखिलधरणिपालादरधृताः
त्वदीयैः स्रोतोभिः श्रियमनुपमां भारततले ॥ ४८ ॥

मता मायामेया विबुधनिवहैस्त्वं मुररिपोः

पुरा सा राजर्षेरपि भुवि कवेरस्य दुहिता ।

अदीनां कुर्वाणा भुवमथ नदीनामपि वरा

पयोधिं संप्राप्ता परमतिपवित्रा विजयसे ॥ ४९ ॥

परं लोपामुद्रा ननु परमभद्राकृतिरभूत्

समासाद्यासीद्यां कलशजनिरल्पोऽपि स मुनिः ।

क्षितौ दक्षो भक्षीकृतमनुजरक्षोनिगरणे

समुद्राचामे वा शिखरिवरमुद्रावितरणे ॥ ५० ॥

प्रकुप्यद्विः स्तोत्रे स्वरविकृतितो द्रागपि शठैः

विनिघ्नद्विः स्वार्थानपि भुवि मखात् किं मम बुधैः ।

अभक्तानां नृणामपि तटभुवां दूषणकृतां

गतिर्मे कावेरि त्वमिह दधती वित्तमतुलम् ॥ ५१ ॥

न मन्ये मान्यानां गुणलवविहीनं मम वचः

चमत्कारं चित्ते रचयितुमलं स्यादिदमिति ।

मतं मे पूताया निरुपधिदयानिध्नमनसो

जनन्या बालस्याबिलमिव परं ते मुदमिति ॥ ५२ ॥

लसत्स्वर्णाभिख्यां रमणमथ रत्नाकरमितां

वहन्तीमुत्सङ्गे शयितमपि पुंसां प्रथमजम् ।

सुदूरे द्रष्टुं त्वामचलकुलवृद्धस्तनुभवां

शिरः श्रीमानुच्चैर्वहति भृतब्राह्मणः किमु मुदा ॥ ५३ ॥

नृणामन्यत्राहुर्भुवि निवसतां दत्तटयुगाद्

विशुद्धिं कृच्छ्राद्यः स्मृतिसमुदितां ये बहुविदः ।

प्रथां याः पश्चात्ता जगति महतीनां च सरितां

श्रुता तास्वेका त्वं ननु जननि गङ्गासु जयसि ॥ ५४ ॥

महाकविश्रीकालिदासस्मृतिः

मनोरञ्जनशास्त्री

सम्भावितं येन कुमारसम्भवं

तथा रघूणां चरितं सुसञ्चितम् ।

ऋतुस्वभावोऽपि समाहतोऽभवत्

स कालिदासः स्मृतिमेतु नः सदा ॥ १ ॥

रसोज्ज्वला काव्यकला शकुन्तला

मुदान्विता मालविकानुरञ्जिता ।

यदास्यमासाद्य वशीकृतोर्वशी

ननर्त, तं काव्यगुरुं सदा नुमः ॥ २ ॥

सकलविदग्धजनोपसेविता

ललितकलाप्रचयोपबृंहिता ।

नवरसभासुरचन्द्रिकाकृति-

र्जयति सदा भुवि कालिदासगीः ॥ ३ ॥

हरवधूः सुकुमारसम्भवात्

जनकजा रघुवंशशंसनात् ।

तव कवित्वकलोपमा सती

ननु सदा वसुधासु धावति ॥ ४ ॥

कवितया हितया त्वया चितं

सुमनसा मनसाऽभिवाञ्छितम् ।

तदधुनापि बुधाः सुधार्थिनो

मधु निपीय कृतार्थतां गताः ॥ ५ ॥

जनतया नतया हि भारते

तव यशः शतशोऽनुगीयते ।

हृदयहारिणि तत्र मे वचो

भवतु सङ्गतमेव सार्थकम् ॥ ६ ॥

स्मृतिपथादवरोहमहो गते

समुदिताखिलकाव्यकलान्विते ।

अयि कवे त्वयि भारतवैभवे

जनिमतां कतमो न तमो व्रजेत् ॥ ७ ॥

अमृतमये समयेऽपि बाह्मये

मधुरतमे न रमेत चेन्मनः ।

सति विभवेऽपि भवे भवेज्जनो

विधिहृतकेन हि तेन वञ्चितः ॥ ८ ॥

विद्युद्दामप्रतिमललितां मेघदूतोपनीतां

मन्दाक्रान्ताकुसुमरचितां शाश्वतीं हारयष्टिम् ।

कण्ठेकृत्वा रसजलनिधौ सज्जितो मज्जितो वा

योऽसौ कालं नयति न जनः कोऽपि धन्यस्तदन्यः ॥ ९ ॥

वसन्तः

गोस्वामी हरिकृष्णशास्त्री

प्रमुदितहृदयो रसालशाखास्वपि विहरन् मधुमञ्जरीरसज्ञः ।

पिक इह कलकाकर्ली वितन्वन् दिशति जनान् भुवमागतो वसन्तः ॥ १ ॥

उपवनवनराजिवल्लरीणां कुसुमभरैरनुलालितोऽनुरागात् ।

मदननृपकुमार एष भूयो विलसति मञ्जुनिकुञ्जगो वसन्तः ॥ २ ॥

^१सरसितनिजपाटलानुरागः सरसि विकासितपङ्कजावलीढः ।

विलसति मकरन्दमत्तभृङ्गः स्मरसचिवः सुमविग्रहो^२ वसन्तः ॥ ३ ॥

करधृततरुणी^३करप्रवालः स्वतनुविराजितपुष्पजालमालः ।

प्रसरति हरतीव मानमन्तः^४ सरसजनेषु शनैः शनैर्वसन्तः ॥ ४ ॥

विट इव विटपान्तरेषु लीनो नवनवनर्तननर्तितान्तरोऽयम् ।

^५सुरभिरसमरं निपीय गुञ्जन् विलसति गायक एष चञ्चरीकः ॥ ५ ॥

चलदलदलताललाल्यमानो विपिनवरे विविधद्रुमावलीषु ।

पुनरपि कलकाकलीरसज्ञो दिशि दिशि कूजति कोकिलः कुलीनः ॥ ६ ॥

गणयति गणकोऽपि मासभक्तौ^६ ^७शरदि सदा मधुमाधवौ वसन्तः ।

अहमिह मनवै विलोक्य लीलां चषति सदा मधु^८ ^९माधवो वसन्ते ॥ ७ ॥

१. सरसित=रसमयीकृत ।

२. सुमविग्रहः=पुष्पमयशरीरः ।

३. तरुणी=कामिनी, पुष्पविशेषश्च । गुलाब=सेवतीति हिन्दीभाषाया प्रसिद्धम् ।

४. मानमन्तः=हृदयसन्तापम्

५. सुरभिः=सुगन्धमयः वसन्तश्च ।

६. मासभक्तौ=मासानां विभाजने ।

७. शरदि=संवत्सरे ।

८. मधु=चैत्रमासः=मद्यम् माक्षिकम् पुष्परसश्चेति ।

९. माधवः विष्णुः घनान्धश्च ।

सुभगसमीरसहायः सरसिजकुसुमावलीशरत्रातः ।

स्मर इह सज्जितसारः क्रीडति कुञ्जेषु कामिनीजगति ॥ ८ ॥

क्षेत्रेषु सार्षपाणामिह कुसुमानां विराजते राजिः ।

सुस्वागताय सुरभेः पीतपटानामिवास्तरणम् ॥ ९ ॥

अभिनवसुमनःसम्पदा शोभितभुवनसमाज ।

विहर मानसे धीमतां मदनसदन ऋतुराज ॥ १० ॥

उपवन वनमञ्जुल सघन तरुवरलतिकुकुञ्ज

एष लसति सुमनोभिरिह जहि मौनं द्विजपुञ्ज !

जहि मौनं द्विजपुञ्ज ! मञ्जु गुञ्जति मधुपाली

^१विरसति विमलविचारसार सरसीषु मराली

अभिनवमृदुदलधरण ! गर्वभर ! पथिकविहिंसन !

सपदि न विस्मर तपनतापघनवेलामुपवन !^२

1. विरसति=रसरहिता नीरसा इव भवति ।

2. अन्योक्तिः, कुण्डलियाच्छन्दः ।

प्रकीर्णकश्लोकाः

विजयशङ्कर कानजी

ऋतानि सत्यानि हितावहानि

स्पष्टानि सम्यग् हृदयगमानि ।

पुण्यानि दिव्यानि वर्चासि येषां

नमोऽस्तु तेभ्यो जयत्रां गुरुभ्यः ॥ १ ॥

शान्तं दान्तं पवित्रं परहितनिरतं निर्मलं सत्यकामं

केनाप्येवं हि लोके कलमलमलिने जीवनं जीव्यते यत् ।

यः कोऽप्येतन्न पश्येद् यदि भुवि विततं पावनं कस्य हानिः

सूर्यं पश्येदुल्लको यदि न समुदितं कोऽयमर्कस्य दोषः ॥ २ ॥

विचारशीलः परिणामदर्शी

विविच्य कर्माणि हिताहितानि ।

हितानि कुर्वन्नहितानि वर्जयन्

अनात्मघाती भव संयमेन ॥ ३ ॥

परधर्मविचारणे रतो

निजधर्मान्न निरीक्षितुं क्षमः ।

स्खलितो निजधर्ममार्गतो

मतिदर्पादशिवं समेति सः ॥ ४ ॥

अननुभूतपदार्थनिरूपणे

विशतु मा मदमोहसमुद्भवा ।

मनसि मे जनरञ्जनलालसा

वचसि वा परवञ्चनचातुरी ॥ ५ ॥

आप्तव्यं शान्तिकामैरुपशमजनितं भर्जनं वासनानां

त्याज्यं सद्भिः समर्थैर्मदबलजनितं तर्जनं निर्वलानाम् ।

सम्यानां संस्कृतानां परिषदि वदतां न्यायधर्मानुरूपं

वक्तॄणां वादकाले वचसि समुचितं वर्जनं गर्जनानाम् ॥ ६ ॥

उपशमधिया वैराग्याप्त्यै यतेऽपि तु दुर्बलः

स्वनुभवगतान् रम्यान् भव्यान् सुधारसनिर्झरान् ।

प्रणयमधुरांस्तांस्तान् भावान् मृदून् हृदयंगमान्

स्मरणपथतो दूरीकर्तुं हठात् कथमुत्सहे ॥ ७ ॥

सुविशालमिदं विश्वमनन्तं सर्वतोमुखम् ।

न पश्यत्यण्डगः पक्षी स्वाण्डभेदं विना क्वचित् ॥ ८ ॥

पूर्वः जातोऽण्डरूपेण रुद्धदृष्टिर्न पश्यति ।

स्वाण्डावरणभेदेऽसौ द्विजातः पश्यति द्विजः ॥ ९ ॥

स्वाण्डं भित्त्वा बहिर्यातः शावको द्विज उच्यते ।

कोषान् भित्त्वा बहिर्यातः मुक्ताहंतो द्विजो भवेत् ॥ १० ॥

उर्वश्याः प्रणयलेखः

वसन्तपाटील्

नाहं जाने किमिनि हृदयं जायते कातरं मे
नाहं जाने मुहुरपि करात् संसते लेखनी किम् ।
जाने चित्तं त्वयि मम सखे! वद्धगाढानुरागं
किञ्चिद् वक्तुं कथमपि बलादुत्सहेऽद्य क्षमस्व ॥ १ ॥

भाग्येन त्वं नयनसरणिं हेमकूटे हि यातों
मत्तीभूतं मम च हृदयं त्वत्सकृदर्शनेन ।
तस्मात् कालात् त्वदनुसरणं केवलं काङ्क्षितं मे
स्वर्लोकेऽहं, त्वमसि धरणौ हन्त! दुर्भाग्यमेतत् ॥ २ ॥

दिव्यानन्दे रमण् रभसाज्जातमन्दादराहं
नैवेष्टा मे वसतिरधुना देवराजस्य हर्म्ये ।
गन्धाढ्यं मे मधुरसयुतं नाथ! सौन्दर्यपुष्पं
भक्त्या नम्रा चरणकमले तेऽहमर्पयामि ॥ ३ ॥

कामोन्मत्ता मधुरपवने नन्दनेऽहं चरन्ती
त्वन्नामालि धवलकुसुमैः शादलेऽहं लिखामि ।
भग्नां वैगादनिललहरी पुष्पभक्तिं विधत्ते
तेनोद्दिग्गं भवति हृदयं तत्कथं सान्त्वयामि ॥ ४ ॥

व्योमाभोगे विलसति पुरस्ते विशालं हि वक्षः
मेघध्वाने रसति च तव स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
उत्पश्यामि प्रखरकिरणे प्रत्यहं धाम तेऽहं
मन्त्रे मन्मनसि गहने स्वप्नविश्वे त्वमेव ॥ ५ ॥

गृह्णासि त्वं मधुप! कुसुमं यन्मया दीयमानं
मन्ये नूनं सुभग! भविता जीवितं मे कृतार्थम् ।
स्वर्गरामे दयित! भुवि वा नास्म्यहं वस्तुकामा
तत्रैवावा कनकरुचिरे हेमकूटे वसेव ॥ ६ ॥

पीतपर्णपतनम्

अ. वि. काणे

एकदा श्रमनिवारणहेतोर्निर्गतो निजगृहाद्वहिरेव ।
यातवान् स्थलमहं रमणीयं ग्रामतो निकटवर्ति यथोक्तम् ॥ १ ॥
यष्टिकां करधृतामवलम्ब्य प्राप्तवानिह शनैश्चर एकः ।
प्रायशोऽपि बहुवृद्धजतानां सा सखी प्रभवतीव सुयष्टिः ॥ २ ॥
अस्तगामिसवितुः कररागैर्भूतलं कनकभासुररम्यम् ।
चारुतामुपगता क्षितिजश्रीः सत्समागमफलश्रुतिरेषा ॥ ३ ॥
मन्दमन्दमधुरः पवमानः चित्तपावनकरो नुदतीव ।
शोभनाम्बरधृता शशिवक्त्रां शोभते नववधूरिव सन्ध्या ॥ ४ ॥
उद्गते दिनकरे दिनराजं ये स्तुवन्ति विहगा मधुगीतैः ।
पश्चिमे वयसि सत्यथ सूर्ये तेऽपि नीडकमुपाश्रितवन्तः ॥ ५ ॥
मन्दवातपरिचालितमेकं पीतपर्णपतनम् देहे ।
आपतन्नियतितः खलु कार्यं भीतिमेतदकरोन्मम बुद्धेः ॥ ६ ॥
पादपच्युतफलस्य निपातो न्यूटन^१ क्षिपति चिन्तनचक्रे ।
अत्र चैकतरुपत्रनिपातश्चोदयत्यथ धियं सहजां मे ॥ ७ ॥
श्वेतवर्णकचभारवहा या प्राणसत्त्वहरणक्षमसेना ।
प्रेषिता गलितगात्रजरा सा किं यमेन करुणाविमुखेन ॥ ८ ॥
अन्तवन्त इति देहभृतां वै नश्वरा निगदिता ननु देहाः ।
अथ वापि शतवर्षसमन्ते मानवः पतति चान्तकृतुण्डे ॥ ९ ॥
कालचक्रगतिसंयुतविश्वं का कथाऽत्र बत दुर्बलजन्तोः ।
हृदिदारकजरागतभीतिः सत्वरं ननु मया निहता सा ॥ १० ॥
यो मुकुन्दपदचिन्तनसक्तः कालतस्करकरात् स हि मुक्तः ।
आत्मबोधरसपानसुतुष्टः स्वागतं स कुरुते मरणस्य ॥ ११ ॥

दैवगतिः

य. महालिङ्गशास्त्री

वनभुवि विचरन्नामिषहेतोः

सज्यशरासः कोऽपि निषादः ।

किमपि शरव्यं नाप समन्तात्

दूरारूढेऽप्युष्णमयूखे ॥ १ ॥

अथ स निराशो निन्दन् दैवं

श्रमगलिताङ्गः क्षुत्तृष्णार्तः ।

परिगतगुल्मं विततच्छदभर-

माश्रयदारात्तरुतलमेकम् ॥ २ ॥

सोऽक्षिपदार्तो धिगिति शरासं

वन्ध्यनियोगमिषुं च वमञ्च ।

शरधिमवाकिरदस्रंसयदथ

चर्मोपानद्गोधादीनि ॥ ३ ॥

घोरं जज्वलतुस्तन्नयने

प्रास्फुरदधिकं तस्य श्मश्रु ।

दन्तैरदशद् दृढमधरोष्ठं

रोषादपिषत् पाणिद्वन्द्वम् ॥ ४ ॥

हृत्तवीर्यत्वादश्वसदधिकं

प्रावेपत गात्रैरपि निखिलैः ।

भिन्दन्निव दुर्दैवनिरोधं

भूताविष्ट इवाचेष्टत सः ॥ ५ ॥

एवं क्षुम्यन्नप्रतिकार्ये

दैवबलेऽसावीर्याक्लिप्तः ।

श्रान्तं स्वं पुनरेवाक्लेशय-

दथवा पुरुषः प्रभविष्यति किम् ॥ ६ ॥

पतितः स तदा पलाशराशि-

ध्यायासपरिश्रयनिखिलाङ्गः ।

हित्वा निद्रां हित्वा मोहं

करणविरामं कमपि जगाहे ॥ ७ ॥

अथ खगमिथुनं क्रीडासक्तं

सविधपलाशद्रुममुपयातम् ।

विटपनिषण्णं व्यपगतशङ्खं

मदकलकूजितमुखरं तस्थौ ॥ ८ ॥

उदियाय तदा जलधरपटलं

विमृदनूत्थितनिर्घोषपटु ।

तस्य पपात प्रथमोदकणो

मिल्लस्याक्षिण विमार्जन्नश्रु ॥ ९ ॥

जलदसमीरैः प्रत्याश्रस्तः

शकुनविरावैरपि चाहूतः ।

नापास्थत् सविमोहं केवल-

मोजस्सहजं तत् प्रतिपेदे ॥ १० ॥

गर्जति मेघे पतति पृषत्के

नृत्यति कस्मिंश्चिदपि मयूरे ।

सलिलनिषेकक्षुब्धदुभुजगो-

द्धारिणि चोपान्तिकवल्मीके ॥ ११ ॥

अर्धोत्थित एवादत्त धनुः

कुञ्चितजानुरुदैक्षत लक्ष्यम् ।

मत्परिवादैश्चकितं देवं

मामनुवर्तत इत्यभिनन्दन् ॥ १२ ॥

तस्य क्रूरव्यवसायवतो
दृष्ट्वा संभ्रममपि खगयुग्मम् ।
नाशकदुत्पतितुं वियदारात्
श्येनेनोद्भ्रमता प्रतिरुद्धम् ॥ १३ ॥

भूमौ वैरी कृष्टशरासो
व्योम्नि रिपुः खरनखरक्रूरः ।
शिव शिव कृपणं विह्वद्वन्द्वं
कथमुत्तरतु द्विमुखं मृत्युम् ॥ १४ ॥

कूजितमवसन्नमभूच्चटुलं
पस्पन्दे न च पक्षचतुष्कम् ।
इतरेतरगात्रमिव प्रविशत्
तद् द्वन्द्वमवर्तत निस्तरलम् ॥ १५ ॥

अथ दृढमेकश्चकर्ष मौर्वी-
मन्यो ग्रीवां विततान नतः ।
एकत्र शरो मर्मविदारी
नखरोऽन्यत्र च पातकठोरः ॥ १६ ॥

तत्क्षणमब्दो जगर्ज घोरं
बिभिदे येनान्तिकवल्मीकः ।
रुष्टस्तस्मान्निष्पतितोऽहिः
कृष्टशरासस्य ददंश मुजम् ॥ १७ ॥

दंशेन विकम्पितगात्रस्य
श्लथमुष्टेरुत्पतितो विशिखः ।
तस्य तु लक्ष्यमतीत्याविध्यत्
श्येनं प्रत्यासन्नं व्योम्नि ॥ १८ ॥

घननिर्घोषो ज्याटङ्कारः

सर्पक्षोभः श्येननिपातः ।

प्रथमक्षण एवैतत् सर्वं

पश्चाद्दनचरविषवेगार्तिः ॥ १९ ॥

अण्डजमिथुनं तदथ चिरेण

स्पन्दितुमङ्गीचकार धैर्यम् ।

नाविंशसदपि दैवं सहसा

निजहेतोरनुकूलोद्योगम् ॥ २० ॥

पश्यत दैवस्य गतिं चित्रां

व्याधमहन्नुपकर्तुमिवोत्थम् ।

खगमिथुनं तु निपात्यात्युग्रे

जीवितविशये ररक्ष सद्यः ॥ २१ ॥

मेघविरावः क्षुब्धाशीविष-

दंशो ज्याकर्षिणि भुजदण्डे ।

श्येने शरनिर्मोक्षः क्षण इति

केन प्रयितः सन्दर्भोऽयम् ॥ २२ ॥

अनुकूले सति दैवे नृणां

विषमप्यमृतं रिपवः सुहृदः ।

शक्यति मृत्युर्न च परिरब्धुं

यत्नोपायादिकमस्तु न वी ॥ २३ ॥

यदि न तथा तत्कथमतिवाह्य-

स्तस्य रयो नः पौरुषविधया ।

मशकगरुक्तिं दावं शमयेत्

किं प्रतिसर्पेत्तृणमभिपूरम् ॥ २४ ॥

वाञ्छति दैवं यदि ते दातुं
 दोग्धुस्तिष्ठति धेनुरिवाग्रे ।
 नो चेद् वृष इव रुरुत्सतस्ते
 खुरपुटघातैः पिनष्टि दन्तान् ॥ २५ ॥

क्वचिदारम्भसुखं क्वचिदर्धे
 प्रियमुपदर्शयतीव विदूरात् ।
 खलजनमैत्रीवान्ते दैवं
 प्रहरति मूले यदि विपरीतम् ॥ २६ ॥

उपहितकर्मविपाकानुभवं
 दैवं नालं कोऽपि निरोद्धुम् ।
 शुभमशुभं वा दैवायत्तं
 भणति महालिङ्गकविर्भवताम् ॥ २७ ॥

कविर्बुभूषामि

रामकरणशर्मा

कविर्बुभूषामि न किन्तु भावाः

स्पृशन्ति भव्या हृदयं मदीयम् ।

न चेद् घनो वर्षति, किं करोतु

दीर्घाहृदग्धस्तृषितस्तटाकः ॥ १ ॥

जयत्यहो सर्गकृतो विकारः

स्थूलोऽसमः, क प्रचलेन्निसर्गः ।

नो चेत् कचित् स्यादवकाशभावः

कथं चलेत् पुष्पमयं विमानम् ॥ २ ॥

महासमुद्रस्य तटे निषण्णा

पुनः पुना रोदिति काश्यपीयम् ।

पृथक्कृताहं प्रधानप्रियत्वात्

कठोरकाया मृदुजीवनेभ्यः ॥ ३ ॥

सहैव बुद्धिर्व्यथिता मदीया

बद्धा पुनः पार्थिवतन्तुजालैः ।

भावं परित्यज्य पदान्यभाव-

स्थलेषु धत्ते विचिकित्सितानि ॥ ४ ॥

ब्रवीतु किं वाग् यदि नास्ति भावो

गीतं कथं गायतु यन्न हर्षः ।

नो चेन्मयी नापि च तालपत्रं

कथं लिखेत् किञ्चन लेखनीयम् ॥ ५ ॥

न वेष्मि शेते' क तु जीवनं मे

तथापि जीवामि विचित्रमेतत् ।

वृषौ गतौ काप्यथवा शयाते

नयेन्नरः किं शकटं सभारम् ॥ ६ ॥

स्यां वा न वाहं कविभाववाही

तथापि जीयाच्चिरमेष भावः ।

नो चेत् पृथिव्यां, गगनावकाशे

पुष्यन्तु तत्रैव फलन्तु भावाः ॥ ७ ॥

वे. राघवः

मेघान्धकारसलिलप्रलयप्रवातः

पङ्कोरुशीतहिममग्नजगद् दयातः ।

उद्धर्तुमुद्यतसहस्रकरैरुदेति

यः सूर्य 'उत्' सममुल्लुभि^२रर्चतैनम् ॥ १ ॥

ऋतुषट्कमयारनेमि-कालः

त्रयनाभित्रितयैकचक्रचित्रः ।

अयनद्वयवेदिकासनाढ्यो

दधदेवं परिवर्तिवर्षरूपम् ॥

पुरुषार्थमये हि योक्तृदण्ड-

त्रितये योजितवेदवाजिराजी ।

रथ एष रवेः समेधमान-

च्छविरावर्तत उत्तरायणम् ॥ २-३ ॥

(युग्मकम्)

विलिख्य रथमण्डले रविमसुं त्रिवेदीमयं

प्रचोदितधियो 'वरेणिय'तदीयमर्गोऽर्चकाः ।

अमुष्य विनिवेदिनाप्रयणसस्यशाकोच्चयाः

द्विजातय उपासते मकरसङ्क्रमे भास्करम् ॥ ४ ॥

पूजावसानं प्रतिपालयन्तः

तत्तत्समृद्धान्नरसेऽप्यनुत्काः ।

परापतन्तीह गृहेषु बालाः

स्वस्वेक्षुखण्डप्रविभागहेतोः ॥ ५ ॥

1. मकरसङ्क्रमणोत्सवमधिकृत्य प्रवृत्ते आकाशवाणीसंस्कृतकार्यक्रमे मद्रकेन्द्रात् वाचिता एते श्लोकाः—वे. रा. ।

2. 'उत्' इति तस्यादित्यस्य नाम, तमुद्यन्तमनु उल्लुङ्गशब्दा उत्तिष्ठन्ति, चं इति छान्दोग्ये ।

कूष्माण्डपटोलशृङ्ग-

वेरहरिद्रेक्षुभारमाहृत्य ।

ग्रामे कर्षकजनता

बहुमानं प्रभुतोऽधिगच्छति प्रीत्या ॥ ६ ॥

अवकरमखिलं दग्ध्वा

जीर्णान्यपहाय तानि तानीह ।

स्रष्टुं नवमिव लोकं

जननी प्रतिगेहमुद्युङ्क्ते ॥ ७ ॥

चुल्ल्यां हरिद्रापरिवेष्टितेषु

नूनेषु भाण्डेषु निजौदनस्य ।

दृष्ट्वा परीवाह^१मिमा गृहिण्यः

दृष्यन्ति लक्ष्मीर्भविताधिकेति ॥ ८ ॥

कृताप्लवानामभिपूजितानां

शृङ्गेषु कण्ठेषु च भूषितानाम् ।

प्रचारितानामिह गोधनानां

प्रवर्तते संप्रति चारुयात्रा^२ ॥ ९ ॥

लोकस्य यात्राऽऽयतते च येषु

ये कामधेनोरवतारभूताः ।

तेषां गवां पावनचित्रहुम्भा-

घण्टारवः स्थायत एष दिक्षु ॥ १० ॥

१. यमनुसृत्य द्राविड्यां पुण्यदिवसस्यास्य 'पोङ्गल्' इति नाम, 'पोङ्गलो पोङ्गल्' इत्युत्सवोचितः हर्षाशोषश्च भवतः ।

२. एषा गवां पूजा यात्रा च सङ्क्रमणसमनन्तरदिने भवति ।

वारितीर इह दारिकाः स्त्रियः

पत्रखण्डकृतचित्रभक्ष्यकैः ।

वायसानुपचरन्ति यद् व्रतं

सोदरानुरतिसिद्धये मतम् ^१ ॥ ११ ॥

प्रतायमानैर्दिवसैः समृद्धिः

प्रतायतां वो मकरायणेन ।

इनो य आत्मा जगतश्च तस्थुषः

स वो नवां जीवकलामुदीरयेत् ॥ १२ ॥^२

१. 'कन्नु(न्नि)प्पुडि' इति समनन्तरदिनभावी अनुष्ठानविशेषः ।

२. द्वादशसासात्मकसंवत्सररूपित्वाद् द्वादशात्मनो भगवतः सूर्यस्य श्लो-
काश्चेमे द्वादशसङ्ख्याकाः सन्दर्भाः ।

ततो जयमुदीरयेत्

अशोकः अकलूजकरः

गतं प्राध्यापकप्रवचन¹वत् स्वदीर्घत्वेन विद्यार्थिनः पीडयद् एफ् - वाय् - बी-ए²परीक्षाया अन्तिमं दिनम् । अवसितं कथं कथमपि विद्यार्थिवसतिगृहस्य³ भोजनालये लभ्यमानान्नवद् द्वितीयं महाविद्यालयीनं वर्षम् । विनिर्मुक्तं प्राप्तयशस्क-कविवन्मया गुरु लेखनकर्म । क्षिप्तं लब्ध-एम्-ए-पदवीकवद् गृहकोणे पुस्तकम् । समापितं विधानसभा⁴कार्यं समाप्ते मन्त्रिणेव निद्रापरिहार-व्रतम् । त्यक्तं सेवानिवृत्त-शासनाधिकारि⁵वद् अतिकषायपेय⁶पानम् । परिहृतं शासकैः संमानितेतिहासपण्डितवद् अधीतिशाला⁷प्रेम । आरम्भं च खादी-प्रामोद्योग-व्यवस्थापक⁸वत् स्वच्छन्दचरणम् ॥

अथैकस्मिन् दिने सायं राजमार्गे स्वच्छन्दं चरद्भिरस्माभिः छात्रैर्दृष्टं मित्रमेकमस्माकम् । आस्म वयं सुविस्मृताध्ययनविचाराः, स्वमित्रैः सह विनोदैकभाषणाः, उच्चैर्विहस्य दत्तान्योन्यकरतालाः, हर्षोत्फुल्लनेत्राः, स्ववस्त्रैर्लज्जितकुबेराश्च । स महाभागस्तावद् अस्फुटवचनो, मूर्धानं धुनानस्तिरस्कृत-केशसंस्कारः, पृथुललाटतटघटितभ्रकुटिश्चिन्ताजागरितप्रतामनयनोऽर्धविवृतमुखो यत् सत्यं नवकविरिव व्यराजत । हिन्दीचित्रपटेषु नायिकायाः पिताप्येवं-विधायामवस्थायां न दृश्येत । विरहमनुभवन् संस्कृतनाटकस्य नायकोऽप्येवं कारुण्यपूर्णं दृश्यं न कुर्यात् । किन्तु, न युक्तं बन्धुव्यसनं विस्तरेणावेदयितुम् । दृष्ट एव तस्मिन् प्रचलितस्योपहासस्योपादानकारणं प्राध्यापकं पुरत आगच्छन्तं दृष्ट्वा संलपन्तो विद्यार्थिन इव गाम्भीर्यावृताः सञ्जाता वयम् । 'नन्वाकृति-

1. Lecture

2. F.Y.B.A—First year of the Three Year Integrated B.A.

Degree course.

3. Hostel.

4. Assembly.

5. Government officer.

6. Tea.

7. Study room.

8. Manager.

विशेषेष्वदरः पदं करोति' इति 'अहो 'सर्वास्ववस्थासु कविता शोभान्तरं पुष्यति' इति, 'नासीत् परीक्षा निर्विघ्नाऽस्य कृते' इति, कदाचित् तेन परीक्षासमये 'प्रातिवेशिकसाहाय्यान्मा प्रमदः^१ इत्ययमुपदेशो व्यवहारं प्रापितः स्यात्' इति, जातुचित् तेन परीक्षालेखने 'महा^२जनो येन गतः स पन्थाः' अनुसृतः स्यात् इति चावहनस्माकं तर्काः । अन्यथा कथमिव युक्ता भवेद् 'आकारैरेव चतुर्गस्तर्कयन्ति परेङ्कितम्' इत्याकारा जयदेवोक्तिः । समीपे च प्राप्तेऽस्माकं तत्तादृशे मित्रे युगपदेव पतिताऽस्माकं सर्वेषां पृच्छा—'अयि शरच्चन्द्र, सज्जाता किं कापि दुर्घटना परीक्षायां येनैतां स्थितिं गतोऽसि?' इति ॥

दुर्दैवमस्माकम् । शीघ्रकविरासीत् शरच्चन्द्रः । स नवकविः सत्वरमभाषत—

समयेऽस्मिन्नास्मान् समये यदा

चीनदेशीयेनाच्छादितो वस्त्रेण भारतीयः,

पारिसनगरे कलहं कृतवन्तश्चत्वारः खल्वाटाः,

काङ्क्षोमध्ये लुमुम्बा-लुलुम्बा-लुलुम्बाः,

तदा

तदा

अरे ल्यज नामापि परीक्षादुर्घटनायाः ।

अरे ल्यज नामापि दुर्घटनायाः ।

अथ वा—

अथवा-अस्मिन् देशे

नावशिष्टैकाऽपि दुर्घटना मत्कृते ।

निष्कारणवधकारिणामत्र वैपुल्यम्

सम्पन्नितवैराणामत्र बाहुल्यम् ।

1. Love thy neighbour.

2. Scholar.

मद्यपानपराणामत्र बाहुमत्यम्^१ ।

अथ वा—

अथवा - कथं सम्भवेद्दुर्घटना ।

भार्याद्वयं नानुमन्यते ।

मद्यमपि न पीयते ।

^२सुदायोऽपि प्रतिबध्यते ।

पुनश्च—

पुनश्च- कस्य सम्भवेद्दुर्घटना ?

मम ?

अरे हट् । अरे छट् ।^३

उत्पाटयामि नाम चन्द्रस्थितहरिणकर्णम् ।

कपोले सन्ताडयामि खलु गर्वोन्नतं सूर्यम् ।

कम्पयामि ननु निखिल-विश्व-कोषम्^४ ।

अरे.... ..

अस्मदन्तर्भयेन तस्य काव्यस्यान्तर्भवेक्षमाणा वयं कथं कथमपि तं मूकीकृतवन्तः । अनन्तरमहं घाष्टर्यमकरवम्—“हे पण्डितराजराजितिलक ! यद्येवं लोकोत्तरं कर्तुं पारयसि तर्हि किमित्यप्रकाटितनिर्णयश्चात्र इव विषण्णो दृश्यसे । प्रसीद । ‘गद्यं कवीनां निकर्षं वदन्ति’ । गद्यमेवाश्रित्य कुरु पामरान् इमान् ज्ञातवृत्तान्तान् । नवकवयो यूयम् । आर्तत्राणाय वः पद्यम् न प्रहर्तुमनागसि । प्रसीद ।”

अग्रेऽहं

मम स्कन्धे स्नेहजडं हस्तं निवेश्य पीतमद्यस्य स्वरेण कविराजः प्राह—

“सखे अशोक ! मन्दबुद्धिरसि । मृत्पिण्डबुद्धिरसि । विफलं ते कालिदास-

1. Majority.

2. Dowry.

3. मराठीभाषागतौ निषेधपरौ निपातावेतौ ।

4. Cosmos.

सदृशानामनवानां (अत एव) क्षुद्रकवीनां प्रणयनम् । निष्फलं ते मीमांसाया
ज्ञानम् । अंशुलं ते तर्कस्याध्ययनम् । एतावदपि नैव जानासि यत्
कन्दुकीकृतविश्वकोषस्याप्यस्ति ममैकं मर्मस्थानम् । नाहं समर्थो ज्ञातुं शासकैः
परिचायितानां शैक्षणिकप्रयोगाणां लाभम् । नैव योग्यः समाकलयितुं
विद्यापीठस्य शिक्षानियमावलिम्^१ । अथ वा—

शिक्षाक्षेत्रे प्रयोगा ये निग्रमास्तत्र ये कृताः ।

फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः सर्वेऽपि बिभ्यति ॥ *unexpected*

विद्यापीठनियुक्तस्य ग्रन्थस्य नियमस्य वा ।

कर्तारः^२ सुलभा लोकोविज्ञानारस्तु दुर्लभाः ॥

परं गच्छन्तु दहनं शैक्षणिकाः प्रयोगाः । ज्ञातव्या एव
भवन्ति एफ्-वाय्-बी-ए-परीक्षाया अनन्तरं प्रधानविषया^३दीनां निर्णये
समुपकारका नियमाः । किन्तु अप्रमत्तसञ्चरणयानि श्रूयन्ते शिक्षानियमपुस्त-
कानि । कथं ज्ञातुं कल्पे तान् नियमान् । कथङ्कारं निर्णेष्यामि स्वान्
अध्येयान् । व्याकुलीभूतं मे चित्तम् । चिन्ताजडं दर्शनम् । निराशाजडं
मे हृदयम् । अन्वकारितं मे स्वान्तम् । दुःखकलुषं मानसम् ।
आत्मन्यप्रत्ययं चेतः ।”

‘अधुना गद्यमग्नः कल्पनाविलासोऽत्र माऽवतरतु’ इति कृत्वा मया
झटिति शरच्चन्द्रस्य हस्तात् शिक्षानियमपुस्तकमाकृष्य स्वकीयं कृतम् । महता
ज्ञानकौशलेन च विद्यापीठकृता नियमाः सहाध्यायिनां बुद्धिं नीताः । इदानीं
नासीन्नियमगतः संशयलेशोऽपि तेषां मनसि । पाकिस्थान-क्रिकेट^४-

1. Syllabus.

2. विद्यापीठनियुक्तस्य ग्रन्थस्य कर्तारः—those who edit Samkrit
plays prescribed by the University as texts.

3. Principal subject.

4. लोकप्रियः क्रीडाविशेषः ।

सङ्घीयाः कन्दुकताडनकाले,^१ हनीफे क्रीडकागारं^२ प्रतिनिवृत्ते, यथा त्वरया तमनुसरन्ति तथैव त्वरया तैर्नियमज्ञानविषये ममानुसरणं कृतम् । निर्वाचने^३ प्राप्तपराभवा मन्त्रिणो येनोत्साहेन जयप्रकाश-नारायणं पुरस्कृत्य भूदानकार्यं प्रतिपद्यन्ते तेनैवोत्साहेन तैर्मत्कार्यजातं नियमार्थं प्रति साधितम् । 'विद्यालयसुन्दरी'^४ ह्यो मामभाषत' इति कथयन् महाविद्यालयीनो विद्यार्थी येनानन्देन पूर्यते तेनैवानन्देन सर्वे पूर्णा अदृश्यन्त ते । को हि नाम भगवता सुन्दिष्टं विकल्पयति ।

स आसीन्नववादनानुसरः ।^५ प्रथमत एव विश्रान्तिगृहं^६ प्रविशतेक मया सभयं समाक्रान्ता गृहदेहली । सत्वरं दूरीकृतमुत्तरीयम् । प्रक्षालितं हस्तपादम् । आर्द्राकृतं नयनयुगलम् । साधितं च सायंवन्दनार्थं देवगृहं प्रति । नीराजनाविधिनिरता (इव) अदृश्यन्त पितृचरणाः । श्रीरामपञ्चायतने दत्तदृष्टिभिरेव मां पञ्चत्वं प्रापयितुमुद्यतैरिव तैर्विद्युन्निनादायितम्—“कुत्र प्रातं कच्चरमायुष्मताऽथ । बहिर्गमनं यथासमयं भवति । प्रत्यागमनं तु मृतप्राये पितरि ।” वेपथुश्च शरीरे मे समजायत । रसना शुष्कतां गता । फालप्रदेशश्च स्वेदबिन्दुभिरङ्कुरितोऽभूत् । ‘इदं हि पितृवचनं मां प्रति, न तु प्राणनाथनेकक्रिया-कुशलमायुष्मन्तं परमेश्वरं प्रति’ इति कथं कथमपि समाहितं मया मनः । ‘यदि तातचरणा विलम्बदोषं स्वीकृत्य मया कियन्महत् कार्यमनुष्ठितमिति जानीयुस्तर्हि नैवं, यथा ज्ञात-स्व-यातु^६ रहस्य ऐन्द्रजालिकः कुप्यति तथा कुप्येयुः’ इति शतशश्चिन्तितम् । ‘देशान्तरगमन-प्रत्यागमन-विषये भवतु नाम स्वातन्त्र्यं भारतीयस्य वित्तस्य, न मया तदनुकरणीयम्’ इति च लक्षवारं चेतसि जल्पितम् । अवनामितं शिरः । आश्रितश्च तूष्णीम्भावः । अनेन मम

1. While batting.
2. Pavilion.
3. Election.
4. College Queen.
5. Hotel.
6. Magic; trick.

मर्यादापुरुषोत्तमानुकरणं न तस्यैव नीराजनामनुतिष्ठतामपि प्राञ्जलत् कोपस्तात-
पादानाम्—“किं रे कुलदीपक! किं श्मशानमुपगतं ते प्रतिवचनसामर्थ्यम् ।
कुत्र गता सम्प्रति सा ते चुरचुरायमाणा जिह्वा । पुरुषोऽसि । नो नारी । न
दिवं गतः कोऽप्यद्यास्माकं गृहे ।” एतावता सातपदीनेनैव सङ्गतेन मृतप्राय
आसम् । परं नालीकं कर्तव्यं स्वेन दिवङ्गतत्वेन पितुर्वचनमिति नाहं गतो
मृतप्रायत्वं विहाय मृतत्वम् । सधैर्यं च कङ्कवेदनेनेव मुखमुद्धाटितवान्—“तात!
आगामिनि संवत्सरेऽध्येतव्या विषयाः कथं निर्णयेया इति विमर्शो व्यापृत आसं
मित्रैः साकम् । तेन.....”

“अरे किं लज्जा विद्यते वा न वा ते ? न लज्जसे स्वल्पमपि गुरुवचनं
प्रतिवचनेन दमयन् । वर्णमपि मोद्गिरेदानीम् । अपि विनष्टं ते चक्षुर्यत्र
पश्यसि मां नीराजनानिरतम्” ।

पुनरपि मया धारितं निःशब्दत्वं ।

अथ समारब्धाऽस्माकं गृहे मया को विषयः सविशेषमध्येय इति
विषयस्य चर्चा ।

“स्वीकुरुष्व त्वं गणितशास्त्रं बी-ए-पदवी-प्रापणार्थम्” इति
पितृचरणाः परदेशादागत इत्यनुत्तीर्णप्रशालान्त¹परीक्षोऽपि यथा गर्जति
तथा समगर्जयन् ।

‘किन्तु तात, गते वर्षद्वये न तन्मेऽध्ययनस्य विषयः । प्रशालान्त-
परीक्षायामपि केवलं गुणानां विंशतिद्वयमेव प्राप्तं मया तस्मिन् ।’

“तेन किम् । अस्माकं वरिष्ठकायस्थ²स्य पुत्र एवात्रोदाहरणम् ।
स तावद् द्विवारं प्रशालान्तपरीक्षायां गणितशास्त्रेऽनुत्तीर्णः । बी-ए-

1. Metriculation Examination; Secondary School Certificate Examination.

2. Head clerk.

परीक्षाग्रामपि वारं वारं लोकमान्या^१नुकरणं कृतवात् । लोकेऽपि, 'जातु-
चिद्रूपेदेशे कारायां निक्षिप्तो जनस्ततो विमुक्तिं लभेत्, परं नायं
गणितपरीक्षायाः' इति किंवदन्ती वहति स्म । परं तत्पिता संस्कृत-
नाटक-नायकापेक्षयापि धीरोदात्त आसीत् । स यत्नानां खनिमुद्धाटि-
तवान् । तेन ^२मुखपिण्डार्थं व्ययीकृतेन वितेन प्रथमा पञ्चवार्षिकी
योजनापि सफलतां प्राप्नुयात् । परीक्षक^३-निवासं मृगयितुं तेन कृतेन
भ्रमणेन यस्याः कस्या अप्येकेन नेत्रेण तिरस्कृतान्यनेत्राया^४ अपि कन्याया
विवाहः सम्पद्येत । तस्य हृदये याऽऽशा स्फुरति स्म तथा विराहिणीसहस्राणा-
मपि हृदयानि वर्षशतपर्यन्तमपि सद्यःपातीनि न भवेयुः । अन्ते तावत् पक्वं
तस्य पौरुषस्य फलम् । कस्यापि परीक्षकस्य कृपापात्रं भूत्वा सज्जातो
मननतर्तितीर्णविद्यार्णवस्तत्पुत्रः । पितापि कृतकृत्यमात्मानं मन्यमानः सेवातो
निवृत्तिं स्वीकृतवान् । वर्षद्वय एवास्माकमेव कार्यविभागे^५ निजं पुत्रमात्मीयमेव
स्थानमलङ्कुर्वाणं दृष्टवान् । क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते । अधुना
द्वितीयस्यापि पुत्रस्य गणित एवोत्तीर्णतां सम्पादयितुं बद्धपरिकरोऽस्माकं
चरिष्ठकायस्थः । कच्चिदेतच्छ्रुतं पुत्र त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः
प्रनष्टस्ते महाघनः । वत्साशोक, यावदयं संसारस्तावत् प्रसिद्धैवेयं लोकयात्रा
यत् पुत्रैः पितरः क्षेत्रद्वयेऽप्यनुवर्तनीयाः, विषये च व्यवसाये^६ च । गणितं नाम्
मुकुटमणिर्व्यवसायदायिनीनां विद्यानाम् । अलङ्करणं लिपिकारस्य^७ ।
प्रतिष्ठितिस्तम्भोऽस्मत्कुलशःपताकानाम् । लीलालयः सङ्ख्यादेव्याः ।
निष्पत्तिस्थानमशेषशास्त्राणाम् । निलयोऽङ्गजालस्य । संस्थानधरणिः सङ्ख्या-

1. शरीर-बलवत्ता-सम्पादनार्थं लोकमान्येन तिलकमहोदयेन वर्षं यावत्
सर्वथा सुस्तकत्यागः कृत-इति तच्चैरित्रकर्तारः ।

2. As bribery.

3. Examiner.

4. एकेन नेत्रेण तिरस्कृतान्यनेत्रा=cross-eyed.

5. Department.

6. Vocation; job; service.

7. Clerk.

Waist
band

शास्त्रस्य^१ । प्रभवो मित-व्ययीकरण-कौशलस्य । अवलम्बनं कुटुम्बस्य । आकरोऽवकडादीनाम् । बिहारभूमिश्च श्रेष्ठकायस्थानाम् ॥

“परं तान्, न रोचते मह्यं गणितशास्त्रम् ।”

akin to bread “किमर्थं न रोचते? यत्ने कृते सर्वमपि रोचते । बाल्ये न कदाचिदपि स्पृष्टा मयाऽप्याः । तैले स्नातेषु तेषु नित्यमेव धृता घृणा मया । परमेकस्मिन् दिने मात्रा बलात्कारेणापूपैर्मम मुखं पूरितम् । साम्प्रतम् एकैकस्मिन् रविवासरे तानेव सरसास्वादमास्वादयामि ।”

“नार्हति तातो महोक्षधारितायां धुरि दम्यं नियोजयितुम् । एतेषु दिवसेषु एकैकोऽपि पिता पुत्रसमर्थैव तेन यं कमपि विषयं ग्राहयति । यद्धि पुत्राय रोचते तद्धि क्रियते । न किमप्ययोग्यमुक्तमशोकेन ।”—
ज्येष्ठो भ्राता ॥

“मा मामुपदिश । सम्यग् जानामि किं योग्यम्, किं चायोग्यम्, किं साम्प्रतम् किं चासाम्प्रतम् । नास्ति मम बुद्धिर्गता शास्त्रान् प्रति तृणभक्षणार्थम् । नाद्यापि प्राप्तो मम भाग्येन त्वत्तो विवेकग्रहणस्य समयः । अन्यच्च, नाहं गतानुगतिकः । यदपरं मृत्पिण्डबुद्धयोऽनुतिष्ठन्ति तत् त एवानुतिष्ठन्तु । अहं कथयामि—गणितमेवानेन स्वीकार्यम् ।”

मासं यावत् सञ्जाता महती चर्चा । गणितशास्त्रं प्रधानविषयत्वेन ग्राह्यमिति पितृचरणाः । अर्थशास्त्र^२मिति ज्येष्ठायाः स्वसुः पतिराजस्य त्रिरकालदृष्टं मित्रम् । आङ्गुलभाषेति ज्यायस्याः स्वसुर्देवरस्य पितृव्यस्य पुत्रः । मराठीति मातुलस्य द्वितीयः श्वशुरः । मानसशास्त्र^३मिति

1. Statistics.
2. Economics.
3. Psychology.

प्रातिवेशिकस्य कन्यां द्रष्टुमागतो वरः । मम विषयं विहायान्यो यः
कोऽपीति प्राध्यापकाः । तत्त्वज्ञान^१मिति च मार्गगतो दैवज्ञः ॥

मया माहाराष्ट्री सविशेषमध्येतव्येति प्रथममाह मे माता । परं
नैवेदानीं तादृशाश्चक्रवाकाः । पित्रा तामुद्दिश्य 'अहो सुगन्धत्वमवलानां नाम' इति
प्रस्तूय बहु बहु कडकडायितम् । तेन तस्या जिह्वा विरतव्यापाराऽभवत् ।
भर्तृस्नेहात् सा हि दरधा । मां च 'गणितमेव त्वमधीष्व' इति
विज्ञापितवती । अहह ! प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः
साध्यः ।

अत्रान्तरे मह्यं को विषयो रोचत इत्येव मया विस्मृतम् ।
अशोककुमारेण सह यावत्यो नट्योऽद्ययावच्चित्रपटे जनैरदृश्यन्त तावत्य
एव भाषा मयाऽशोकेन प्रधानविषयत्वेन स्वीकृताः । सुनिश्चितमासीन्मे
विश्वनाथवदष्टादश-भाषा-वार-विलासिनी-भुजङ्गत्वम् । परं हा ! हन्त !
विधिरुच्छृङ्खलः । अस्माकं विद्यापीठे द्वादशानामेव भाषाणामध्यापनं
प्रचलति ॥

व्रतं विना हि विषयदुरुधिकमस्य चेतो विवेकपरिमन्थस्तां प्रयाति ।
प्रधानविषयनिर्णयाभावान्ममापि मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमभवत् । "यदि गणित-
शास्त्र आत्मानं पातयिष्यामि तर्हि हिन्दीचित्रपटनिर्मातारो^२ दिलीपकुमारस्येव सर्वे
लिपिकरा मम चरणकमलयोर्यष्टिपातं प्रतिष्यन्ति । किन्तु, यद्यर्थशास्त्रं
नाङ्गीकरिष्यामि तर्हि कस्यापि सपुष्पनयनैव (प्राचीन-महाकवि-मते तु कमल-
नयनैव) कन्या मम गृहिणीपदं भूषयेत् । परं नास्त्यर्थशास्त्रस्य राज्यशास्त्र^३-
च्छायामध्यवस्कन्दितुं शक्तिः । अथ वा तिष्ठतु राज्यशास्त्रमाहात्म्यम् ।
आङ्ग्लभाषास्वीकरणेन यत्र कुत्रापि नगरकोणे स्वविद्यालयं^४ प्रचालयन्

1. Philosophy.
2. Film producers.
3. Politics.
4. Classes.

Approach history from

wide space of great strength extremely slow

न्यूनातिन्यूनं प्रतिमासं रूप्यकसहस्रमधिगमिष्यामि ।—” इति चिन्तयित्वा, अगण्यान्यासवाक्यानि श्रुत्वा, तैः कथितान् गणितादि-विषय-स्वीकार-लाभान् स्मृत्वा च मम मानसं हालिवुड्-नगरं पश्यतः सनातनधर्मीयस्य मानसस्य तुलामध्याखण्डम् ॥

एकदा भोजनसमये ‘सूपं मे परिवेषय’ इति वक्तुकामोऽहं ‘मातः ! गणितं मे परिवेषय’ इत्यवदम् । स्नानकाले च गङ्गाष्टकं पठतो मे शोकः श्लोकत्वमागतः “गाङ्गं वारि मनोहारि मुरारिचरणच्युतम् । त्रिपुरारि-शिरश्चारि पापहारि पुनातु माम् ॥” इति पठितुकामश्च “अर्थशास्त्रं मनोहारि माल्यसस्य पदाच्युतम् । मोरारजीशिरश्चारि वित्तदायि पुनातु माम् ॥” इत्यपठम् । कमपि वृत्तपत्रसम्पादकं च ‘किमिति भवता मे लेखनं न पठ्यते’ इति प्रष्टुकामः ‘किमिति भवता राज्यशास्त्रं न पठ्यते’ इत्यपृच्छम् । तस्तेवकेन च कार्यालयान्निःसारितो विषण्णः सन् ‘उन्मत्ता एवैते सम्पादकाः’ इति ध्यायन् गृहं प्राप्तः ॥

एकस्मिन् दिने मराठी मराठीत्युच्चैर्जपन्नहं स्वप्नादवबोधमवाप्तवान् । मात्रा च दुर्बोधातिदुर्बोधेन पाठ्यपुस्तकेन वीजितः पुनरपि निद्रां गतः अन्यस्मिन् दिवसे हिन्दी हिन्दीति गर्जन् मम समीपे-सुप्तस्य भ्रातुरुरः स्थलमधिष्ठितवान् । परं स्वल्पकाल एव भित्तिगतं राजगोवालाचार्याणां छायाचित्रं पश्यन् सुगाढां सुषुप्तिं प्राप्तः । परस्मिन्नहनि रसायन-शास्त्रं-रसायनशास्त्रमित्युच्चैर्भाषमाणो निद्रित एव महानसं प्रस्थितः । किन्तु-विज्ञानमध्यापयतः प्राध्यापकप्राधूर्णिकेन ‘त्वं वाङ्मये शास्त्रा-मधीवे । तस्मान्नार्हसि रसायनशास्त्रं प्राधान्येनार्थ्येतुम्’ इति प्रकृतिं प्रापितः ।

एवं स्थिते कनीयोभ्यामपि भ्रातृभ्यामारब्ध उपदेशः । मया भूगोले प्रावीण्यं सम्पादनीयमिति बुद्धिदानं माधवः कृतवान् । ‘त्वमितिहासपाण्डि-

1. Chemistry.
2. Physics.
3. Arts Side.
4. Geography.

panned
-
with
hospitable
reception

Law & Justice

१८८

संस्कृतप्रतिभा—३. २. अक्टोबर् १९६५

ल्यार्थमेव यतस्व' इति शङ्करः स्वीयं विवेकित्वं प्रदर्शितवान् । तेन च मम भ्रान्ते मनसि कलहसमये नारद इव क्रोधः समुद्भूतः । स चावयवव्यायामे परिणतः । साक्षिमान् न्यास निर्यातयितव्य इति च कृत्वा मया शङ्करे पश्यति माधव आचूलमूलं ताडितः, माधवे च पश्यति शङ्करस्य कपोलो दत्तपञ्चाङ्गुलीको विहितः । प्रस्थानं च कृतं सायं मनोविनोदनार्थं गृहाद् बहिः । आहिण्डमानस्य चक्षुः प्रथममाकृष्टं सहाध्यायिना मधुकरेण । हुता गत्वा स मयोपरुद्धः । विनाऽन्यसम्भाषणं पृष्ठश्च—

“को विषयस्त्वया प्रधानत्वेन निर्णीतः ।”

“हिन्दी ।”

“धयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती । जनकजनन्यादीनां मध्ये कस्य मतमनुकरोमीति नैव प्रतिभाति मे । कदाचिद् ‘यू. एन्. ओ’-मध्ये रूस-अमेरिकादेशयोरैकमत्वं दृष्टिपथं प्राप्नुयात्, जातुचित् संस्कृतपण्डितः सभायां नियतकालमेव संलपेत्, देवेच्छया कश्चन संस्कृत-व्याख्या-प्रणेतारं महाकवि-काव्य-व्याख्याने कवेरयं दोष एवेति विना तत्समर्थनं लिखेत्, परं नैव प्राप्नुयान्मे मतिर्विशिष्टविषयनिर्णयम् । यदि ब्रह्मा मत्पुरत आविर्भविष्यति तर्हि वदामि—‘हे ब्रह्मन्, महाराष्ट्रे मद्यनिर्वन्धप्रयोगः सर्वथा सिद्धिं गत इति सडिण्डिमनिनादं ख्यापयिष्यामि । वक्तारं यथाकथमपि भार्षितवन्तमुद्दिश्य सभाया यदलीकं कार्त्तज्ञं तदपि मधुरतमा वाणीमश्रित्य वर्णयिष्यामि । संस्कृतकविकालनिर्णयप्रवचने प्रचलिते जाग्रदवस्थां स्थिरां रचयिष्यामि । परं कृपां कुरुध्व । मा पुनर्ममोपरि पातयैवं विधं प्रसङ्गम् । माः क्षिपेमं ते भक्तजनमेतादृशे व्यसन्नव्यामोहे ॥”

“सखे अशोक ! कृतं मनःसन्तापेन । आपतितं कार्यमेवास्माभिः । निर्णय एव कोऽपि विषयः ॥ पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया, स शरच्चन्द्रोऽपि नैवालं भवेद् विद्यापीठनियामकानां हृदयपरिवर्तनाय । किं निर्वाचने पराभूतो जनानामसंमत इति भूतपूर्वो मन्त्री राज्यपाल^१पदे न

१. Governor.

स्थाप्यते । किं नागरिकाणां^१ वित्तं व्यर्थं व्ययीभविष्यतीति^२ महापौरस्य^३ कृते नूतनस्तेलरथो^४ नैव क्रीयते । किं वा धनलुब्ध आभियान्त्रिकः^५ प्रजाभिर्गेह्यत इति तटबन्धन^६ कार्याद् दूरीक्रियते । व्यर्थमस्माकं शोकाश्रयणम् । अनर्थकमस्माकं विद्यापीठाय दूषणदानम् । अपार्यकमस्माकं शिक्षानियम-सुबोधीकरणरूपनम् । यदि केशधवलत्वं न वाञ्छ्यते, यदि च चिन्ता-जागरितप्रताप-नयनत्वं न काम्यते, यदि वा कनक-वलय-अंश-रिक्तप्रकोष्ठत्वं न काङ्क्ष्यते, तर्हि नास्माभिरवधारणीयं प्रधानविषयेण सहोपविषयः^७ सङ्गच्छते न वेति, न वाऽस्माभिर्मनसि कर्तव्यं तस्य विषयस्य व्यावहारिकं मूल्यम्^८ । शब्दैकप्रामाण्यवादिभिरेते शिक्षानियमा दुर्वोधा अपि श्रोतव्या मन्तव्या निदिध्यासितव्याः । तद्वज्रं सर्वे विचाराः परित्याज्याः । आप्तोपदेशाद्भेदव्यम् । उपविषयविमर्शनं वर्जितव्यम् । किंयन्तो विद्यार्थिन एतद्विषयानुसारिण इति न प्रष्टव्यम् । प्रथमतो नेत्रनिमीलनम् । अनन्तरं क्षणेनैव नेत्रोन्मीलनम् । अत्रान्तरे येन विषयेण चित्ते पदं कृतं तस्यैव विनान्यविचारं प्रधानविषयत्वेन स्वीकरणम् । तदनन्तरं च शिक्षानियमावलौ स्वस्य प्रधानविषयस्य पुरतो यः कोऽपि विषयः प्रथमस्थाने स्यात् तस्यैवोपविषयत्वेनाङ्गीकरणम् — इत्येव परोपनिषद् द्वितीयवर्षपरीक्षायाः पश्चात् । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । मित्रोत्तम । गच्छ । शिक्षानियमावलिस्थ-शब्दप्रधानानि महापुरुषहृदयानि भवन्ति । गच्छ । अयमनुभूत-समानदुःखस्तव सहाध्यायी त्वां समाज्ञापयति । गच्छ । सत्वरं गृहं प्रति साधय । प्रविष्टमात्र एवोपनिषदः साहाय्येन निश्चितं स्वीयं प्रधानविषयं संदेशपत्रे^९ लिख । भारमापनयन्त्र^{१०}मुखमिव शिक्षानियमावलिः

1. Citizen.
2. Mayor.
3. Motor car.
4. Engineer
5. Dam-construction.
6. Subsidiary subject.
7. Its value as a means to livelihood.
8. Post-card.
9. Weighing machine.

श्री ५४
 त्रेक्ष्य स्व-भार-परिमाणमिवात्मीयमुपविषयमवाप्नुहि । संदेशपत्रे तस्यापि नाम
 स्थापय । प्रहिणु च तत्पत्रं महाविद्यालयम् । अपसर । मित्रवर्य ! आशु
 दूरमपसर । त्वं ब्रह्मचर्याश्रमवासीति श्रूयते । न परुषमाश्रमवासिषु
 प्रयोज्यम् । किन्तु, स इदानीं स्निग्धो जनो यः पृष्ठः परुषमपि हितं
 भणति । तूणं गृहमार्गं स्वीकुरु । मा ते वचनं पुनः पुनर्जनयतु मे
 शिरोवेदनाम् । मा ते वदनं सुधाकरमनोहरं गर्दभतु श्रुतिपरुषं व्यक्तं
 निनदन्मादृशानां पुरतः ॥”

अचिरेणैव पिण्डीकृतधैर्येण मया गृहं प्रविष्टम् । विकट-कीनाश-
 तोरण-त्रिशूलायमान-भीषण-भ्रुकुटिना यद्यद् वस्तु हस्तगतं सञ्जातं तत्तद्
 दूरदूरमुत्क्षिप्तम् । ताण्डवचण्ड-खण्डपरशुनेव पादाघातेन धरणी विदारिता ।
 अस्फुटवर्णान् समुद्गिरता नागदन्तेऽवलम्बितं सकलं वस्त्रजातं सपद्याकृष्य भूमौ
 व्याकीर्णम् । विस्मयवशान् भयग्रस्तान् संमिलितान् आप्तजनान् उद्दिश्य
 सावहेलनं हस्तं क्षिपता काष्ठासनं^१ दूरमुत्क्षिप्य सकर्णकटुनिनादं पातितम् ।
 भ्रष्टकेशरचनेन बृहद् द्वारं सकर्कशस्वनं पिहितमपावृतम् । क्रोधारुणनेत्रेणानु-
 जयोर्मुखं पृष्ठं च सामर्षप्रकर्षं यथेष्टं सापशब्दं ताडितम् । उच्चैरुच्चैस्तरं
 सकण्ठीरव-कण्ठरवं जगतीतलं श्रावितं च—

“संस्कृतं संस्कृतमेवाधीये । संस्कृतमेवाधीये ।”

अत उत्तरमपशब्दप्रवीणानामपि मे पितृचरणानां मुखादेकमप्यक्षरं
 न निःसृतम् ॥

समासोक्तिचमत्कृतिः (लोककथा)

गणपति शुक्लः

निवसति स्म एकस्मिन् ग्रामे कश्चित् गोपालसिंहो नाम जल्पाकः ।
आसीत् स निष्क्रियः अलसः निर्धनश्च । पत्न्येवास्य श्रमवृत्त्या स्वपुत्रस्य
स्वामिनश्च उदरपोषणमकरोत् ॥

परिवारस्य कल्याणमिच्छन्ती तत्पत्नी एकदा गोपालसिंहमब्रवीत्
“इदं युगम् अर्थस्य युगं भवति ; अस्माकं चार्थिकी स्थितिः अतीव क्षीणा ;
अनेन सामाजिकी प्रतिष्ठापि नोपलभ्यते ॥

मम पत्नी मामेवोपदिशति इति रोषात् तथा चार्थिककलह-
कारणात् गोपालः गृहान्निर्गत्य अन्यदेशसेनाविभागे सैनिकोऽभवत् । तत्र
स्वसेवाकार्यं सुष्ठु सम्पादयितुमारेभे । किन्तु

पत्नीपुत्रगृहग्रामान् स सुखं शीघ्रमत्यजत् ।

तथापि जल्पनत्यागं गोपालः कृतवान् न हि ॥

इत्थमेकदा स्वमित्रभूतान् सैनिकान् गोपाल उवाच—“अहमस्मि राजा,
मद्राज्ये राज्ञी मन्त्रिणः प्रजाश्च वर्तन्ते” ॥

एवं ब्रुवन्तं गोपालं सैनिकाः वाचालं ज्ञात्वा अल्पज्ञमेव प्रथमम् अमन्यन्त ।
वार्तालापप्रसङ्गे कैश्चित्सैनिकैः पृष्ठम् “यदि भवान् राजा तर्हि कुतः दासवृत्तिः
स्वीक्रियते ।” अस्योत्तरत्वेन गोपालसिंहः शान्तमुद्रया आत्मकथां श्रावयामास ॥

“अहमेकदा स्वगौरवं प्रदर्शयन् स्वल्पकृतापराधं सैनिकमताडयम्,
तस्मिन्नेव क्षणे जातदया मम पत्नी मां निवारयन्ती अब्रवीत्—

‘निर्दयतया कथं ताड्यते ? सर्वे मानवाः समानाः । गुणदोषात्मिका
सृष्टिः । भवन्तोऽपि यदि सैनिका भवेयुः तर्हि किं स्यात् ?’ ।

मयोक्तम् —

‘सैनिककार्यं योग्यरीत्या सम्पादयिष्यामि ; किमहं नास्मि योग्यः ?’

तः पत्नी उवाच—

‘तर्हि किं न सम्पाद्यते? वाक्यनेन किं लगति?’ एवं रोषमयं पत्नीवचनं श्रुत्वा मञ्छरीरे रक्तधावनमारब्धम् । अतो मया कथितम् —
‘अहं तु गमिष्यामि, किन्तु पिष्टसूपयोर्मूल्यं त्वं ज्ञास्यसीति न विस्मरणीयम्’ ॥

पत्नी अपि सद्य एव उवाच—‘नाहं न्यूना । सुयोग्यशासनं संचालयिष्यामि । एवं महाविवादानन्तरं प्रादुर्भूतरोषतया गृहं परित्यज्य समागतोऽहं भवन्मध्ये’ ॥

इत्थम् गोपालसिंहस्य आत्मकथाश्रवणप्रभाविताः सैनिकाः गोपालसिंहम् आदरदृष्ट्या अपश्यन् । अयमपि स्वप्रतिष्ठावृद्धये असत्यवार्तागोपनाय च अर्जितं वेतनमपि मित्राणां स्वल्पाहारादिकार्येषु व्ययीकरोति स्म । गृहं कुशलपत्रमेव प्रेषयामास । इत्थं व्यतीतं वर्षमेकम् । पतिं गृहमानेतुं विचिन्तयन्ती प्रबुद्धा तत्पत्नी एकं काव्यात्मकं प्रभावशालिपत्रं प्रेषितवती ॥

सैनिका अपि समागतं पत्रं पठित्वा दुःखितहृदयाः सन्तः गोपालसिंहं प्रति स्वसहृदयतां प्रदर्शितवन्तः । तथा च पत्रसहितं तं प्रधानसेनापति-समक्षम् अनयन् । तेनापि पत्रं पठितम्—

“प्रियमहाराजगोपालसिंहाः! सेवायां विलसन्तु प्रणिपातपरम्पराः । खेदावहेयं वार्ता यत् गृहयुद्धमत्र प्रारब्धम् । रक्षाधिकारी दण्डो विनष्टः, जलाधिकारिणः कलशस्य ग्रीवा भग्ना, स्वच्छताधिकारिणी मार्जनी समाप्त-प्राया । दुष्टनिष्कासनाधिकारिणः शूर्पस्य कर्णौ कृत्तौ । मेलकारिणी दासी दर्वी सञ्जाता गलितचरणा । चौराणाम् उपद्रवः समारब्धः । शासकीयनिधिरपि रिक्तः । कुमारस्य जीवनमापद्ग्रस्तम् । राज्ये अव्यवस्था अशान्तिश्च । भवन्तोऽपि दुःखिताः स्युः इति मे प्रत्ययः । भवत्क्रोध एव सर्वापदां मूलम् ॥

अतः क्रोधं विहाय शीघ्रमेवागन्तव्यम् । अतः परं किमधिकं लेख्यम् । सर्वमनेन भवन्तो ज्ञास्यन्ति एव । प्रतीक्षमाणा - भवन्महाराज्ञी ॥”

पत्रपठनानन्तरं साश्चर्यं सेनापतिः उवाच—“भवान् तु महाराजः, वयम् अनभिज्ञा एव भवद्वास्तविकस्वरूपस्य” ॥

अस्मिन् समये गोपालसिंहस्तु दूष्णीमेव अतिष्ठत् । किन्तु अन्येन सैनिकेन गोपालसिंहस्य सर्वो वृत्तान्तः सेनापतये निवेदितः । प्रसन्नेन सेनापतिना द्रव्यपुरस्कारादिभिः सत्कृताय गोपालसिंहाय गृहं गन्तुम् अनुमितिः प्रदत्ता ॥

गोपालसिंहः सानन्दः अश्वाखटः सन् सत्वरमेव गृहं गतः । द्रव्यराशिं पुरतो निधाय पत्नीम् उवाच—“यत् त्वम् अतीव बुद्धिमती । त्वत्पत्रप्रतापेनैव एष लाभो जातः । किन्तु अधुनाऽपि पत्रस्याशयो मया न ज्ञातः” ॥

“भवान् जल्पाकः पत्रमपि भवादृशमेव” इत्युक्त्वा पत्नी भग्नमुखं कलशम्, गलितदण्डां दूर्वाम्, छिन्नभिन्नां मार्जनीम्, सच्छिद्रं शूर्पम्, विनष्टं दण्डं च स्वामिसमक्षं स्थापितवती ॥

अवलोक्यैतत् सहास्यमुवाच गोपालसिंहः—“आम् ज्ञातम्, एते एव तव राज्याधिकारिणः । तथा च चौराः के ?” ॥

“मृषकाः” इति मन्दमब्रवीत् तत्पत्नी ।

गोपालसिंहः सहर्षमब्रवीत्—“एष धनराशिः तव समासोक्तिचमत्कृते-
रेव परिणामः । अतः त्वं धन्यवादार्हा” इति ॥

शक्तिशारदम्¹

श्रीयतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणः

॥ तृतीयः अङ्कः ॥

॥ विष्कम्भकः ॥

जयरामवाटिकास्थः कश्चन धर्मप्राणो नाम कृषिजीवी कामारपुकुरस्थश्च
कश्चन केवलकृष्णो नाम मत्स्यजीवी प्रविशतः ॥

धर्मप्राणः—अहो! आश्चर्यं तु घटनापरम्परा । अस्मिन् एव १२८०-
तमे वङ्गाब्दे अग्रहायणतश्चैत्रमासस्य मध्ये पञ्चमासाभ्यन्तर एव मृत्योः
शान्तिक्रोडम् आश्रितवन्तौ सारदामणेरार्यपुत्राग्रजो रामेश्वरः, पिता च
रामचन्द्रमुखोपाध्यायः ॥

केवलकृष्णः—आश्चर्यं खलु सम्मेलनम् एतयोः परिवारयोः ।

धर्मप्राणः—तन्तु कथम् ?

केवलकृष्णः—किं न पश्यति भवान्, भक्तिमाहात्म्ये वर्णना-
तीतं सामञ्जस्यमेतयोः परिवारयोः । मृत्युसमये रामकृष्णाग्रजो रामेश्वरः
प्राह—पथि पार्श्वे दाहक्रिया मे करणीया, चिताभस्मानि च पथो धूलीभिः
संमिश्रणीयानि यथा साधूनां गमनसमये तेषां पदरजोभिः मिलितदेह-
भस्मनो मे सद्गतिर्भवेत् ॥

धर्मप्राणः—परमशोभनं खल्वेतद्वचः ।

केवलकृष्णः—भूयोऽपि शृणु—अस्माकं सारुः सारदामणिर्वा
आमाशयरोगेण सातिशयम् आक्रान्ता न केनापि उपायेन आरोग्यं भजते स्म ।
किन्तु रामकृष्णेन यस्मिन् दिवसे एव उक्तम्—“भो हृदय ! सा (सारदा)
इत्थमेव जगति आगमिष्यति पुनर्गमिष्यति च । तस्या मनुष्यजन्मनः किमपि
सार्थक्यं न भविष्यति” इति । ततः प्रभृति सा सारदा आरोग्यं लभते स्म ॥

धर्मप्राणः—अहो ! चमकप्रदा घटना इयम् । भूयोऽपि एतयोः परिवारयोर्वातां ब्रूहि । एतद्वार्ताश्रवणार्थमहं नितरामुत्सुको वर्ते । पश्य—

संसारदावानलतापितानाम्

अन्विष्यतां शान्तिसुशीतलाम्भः ।

सत्सङ्गमाः सच्चरितानुचर्चाः

पीयूषकल्पाः किल मानवानाम् ॥

केवलकृष्णः—केचन एनमेव गदाधरमुखोपाध्यायं रामकमलरामेश्वरानुजं सर्वदा जागतव्यापारेषु परोपेक्षाप्रदर्शनाद् भावोन्मत्तत्वाच्च उन्मत्त इति विधोषयन्ति । सारदाया माता श्यामासुन्दरी तु कन्याया निष्पुत्रकत्वात् करुणं विलपति । किन्तु श्रूयते रामकृष्णेनेत्यं भाषितम् —

कन्याया गर्भजातांस्त्रिचतुरतनयान् द्रष्टुमुत्कण्ठमाना

हा किं श्वश्रूर्मदीया विलपति करुणं वत्सहीनेव धेनुः ।

तादृक् कालो न दूरः स्वतनयराहिताप्यात्मजा यत्र तस्या

माशब्दोद्भूतविष्वक्कलकलबधिरीभूतकर्णा भवित्री ॥

धर्मप्राणः—एतद्भाषणं सामयिकविजल्पितमिव श्रूयते । किन्तु दुःखस्य विषय एष एव यत् श्यामासुन्दरी सारदया सह दक्षिणेश्वरे गत्वा न दिनमेकमपि तत्र स्थातुं प्राभवत् । रामकृष्णस्य भागिनेयो हृदयोऽतीव कर्कशभाषी । स खलु “कथमागता ? कस्य हेतोः ? किमत्र संघटितम् ?” इत्यादिभिः सुमिष्टभाषितैः श्यामासुन्दरीं सन्तोष्य तां तस्याः कन्यां सारदां च व्यसर्जयत् । ते श्यामासुन्दरी सारदा च निरुपाये रामलालेन नौकां संप्राहयामासतुः । तस्मिन् दिने श्रीरामकृष्णो मौनमवाललम्बे । मन्ये एतद्दुष्कृतफलेनैव हृदयस्य सौभाग्यसूर्योऽपि तस्मिन् क्षण एव अस्तमगमत् । अचिरादेव कारणान्तरमुद्भाव्य मन्दिराधिकर्ता हृदयं चिराय दक्षिणेश्वरान्निष्कासयामास । न चैतदाकस्मिकम्, नियमः खल्वेषः । कथमिति ?

जनयति यदि दुःखं पामरस्यापि कश्चिद्

ध्रुवमनुभवितव्यं तत्फलं तेन सद्यः ।

प्रणिहितहृदयानामीश्वरे सर्वकालं

गुरुजनरमणीनां का कथा दुःखदातुः ॥

इदानीं पूजकस्य हृदयस्य स्थलेऽभिषिक्तोऽभवत् रामकृष्ण-भ्रातृपुत्रो
रामलालः ।

केवलकृष्णः—अत एवेदानीं सारदामणिलक्ष्मीशिवरामाभ्यां सहिता
दक्षिणेश्वरं गमिष्यतीति श्रूयते ।

निर्विघ्नं गच्छतादेषा साध्वी पतिनिकेतनम् ।

चिरान्मिलितयोर्भूयाद् दम्पत्योः सुखमक्षयम् ॥

तदेहि, आवां गच्छावः । (निष्क्रान्तौ धर्मप्राण-केवलकृष्णौ)

(विष्कम्भकः समाप्तः ।)

स्थानम्—तेलो-भेलोवनस्थ-वटवृक्षस्याधस्तात् कालीमन्दिरम् ।

कालः—रात्रिः ।

[प्रविशति श्रीरामकृष्ण-दत्त-कङ्कणादि-समलङ्कृता सारदामणिः ।]

श्रीसारदा—अहो ! दूरं गताः खलु मे सङ्गिनः । क्व गता लक्ष्मीः ?
शिवरामोऽपि ? घोरे काननेऽस्मिन् एकाकिनी अहं वर्ते । देवं !
सर्वेषां मङ्गलं कुरु ।

ॐ [दूरात् दृश्यते अलातालोकः]

कस्मात् अकस्मात् विच्छुरति आलोकरश्मिः । देवो मां प्राह—
“आपत्पाते इष्टनाम एव स्मरणीयमिति ।” तत् तथा करोमि ।

(इति निमीलितनेत्रा तिष्ठति)

[ततः प्रविशति घोरकृष्ण-निविड-कुञ्चित-केशपाश-दीर्घयष्टिरौघवलय-
हस्तः दस्युः “कालुवाग्दी”]

श्रीसारदा—(किञ्चिद् भयं नाटयन्ती स्वगतम्)

जानूर्ध्वगामि मलिनं वसनं वसानः

कृष्णाकृतिर्निबिडकुञ्चितकेशपाशः ।

यष्टिं करे वलयिनि प्रतिगृह्य दीर्घां

कोऽयं समेति जनयन् हृदयस्य कम्पम् ॥

दस्युः—

न जानामि बालान्न यूनो न वृद्धान्

धनानां निमित्तं निहन्मीह सर्वान् ।

मृशार्तश्च कार्तस्वरक्षोदलोभा-

निहन्तुं भवेन्मे न कारुण्यलेशः ॥

(सारदां दृष्ट्वा सोल्लासं) हन्त !

दैवादत्र समायाता कामिनीयं सकाञ्चना । (सविषादम्)

कष्टं निष्किञ्चनप्राया प्रतियास्यति बान्धवान् ॥

(प्रकाशम्) का त्वम्? (सोपालम्भम्) कथमस्मिन् 'शुभे' स्थाने
दण्डायमानाऽसि? कुत्र वा यास्यसि? अपि न जानासि अस्मात् स्थानात्
स्वर्गलाभः सुलभ एव ।

श्रीसारदा—पूर्वस्यां दिशि गन्तुमिच्छामि ।

दस्युः—नायं पन्थास्तेऽयनाय । अहं त्वां शोभनेन पथा नेष्यामि ।
मामनुसर । हाः हाः हाः ! (उच्चैः हसति ।)

श्रीसारदा—(सारल्यमधिनीय) यदाज्ञापयति भवान् । कृतज्ञास्मि ।

दस्युः—हाः हाः हाः ! अतिसाहसिनी त्वम् । सत्यं वद, का त्वमसि?

श्रीसारदा—पितः! अहं तव कन्या सारदा ।

दस्युः—मम कन्या सारदा? रे मृषाभाषिणि, न जानासि कस्य करे
पतितासि?

वाञ्छसि यदि कपटेन स्वां मुक्तिं मम कराद् दस्योः ।

तदयं महाभ्रमस्ते नाहं शक्यः प्रवञ्चयितुम् ॥

तत् सत्यं वद, का त्वम् ?

श्रीसारदा—पितः! सत्यं वदामि, अहं तव कन्या सारदा ।

दस्युः—[स्वगतम्] मम कन्या सारदा ? आश्चर्यमाश्चर्यम् !
अकस्मात् मनसि मे कथं सन्तानस्नेह उद्वेलो भवति ?

यत् सुप्तं शैलसारे मम हृदि सुचिराद् गूढवासस्यबीजं
सन्तानस्नेहयोगात् किमिति तदधुना कल्पते ह्यङ्कुराय ।
नो चेदन्यस्य गृह्णन्नदयमनुदिनं प्राणवित्तादि सर्वं
किं वैक्लव्यं भजामि ह्यपरिचितचरीं वीक्ष्य बालां वनान्ते ॥

कथम् एतादृशम् अघटनघटनम् ! अथवा, न हि कन्यका, सा मम
स्नेहमयी ममता-मधुरा जननी एव । नहि नहि, न एतादृशं चित्तदौर्बल्यं
मयि शोभते । (सारदामुद्दिश्य) सत्यं वद का त्वम् ।

श्रीसारदा—परमश्रद्धेय पितृदेव ! कृपया शृणु तव कन्यायाः
दुरवस्था-विषयम् । सङ्गिनो मेऽग्रवर्तिनः कुत्रापि भवेयुः ? अहमपि पृथिव्रष्टा
वर्ते । भवतां कृपामधुरिम्णाऽहं तैः सह सम्मेलितुं वाञ्छामि । भवतः
परमादरभाजनं जामाता दक्षिणेश्वरधाम्नि राश्या-रासमणेः श्रीकालिका-मन्दिरे
वसति । तत्पादोपान्तप्रापणाय मम इयं शुभयात्रा । आकालीमन्दिरं मया
सह भवान् आगच्छेत् चेत् जामाता ते श्वशुरं परं समादरिष्यते ।

दस्युः—[स्वगतम्] आश्चर्यमाश्चर्यम् !

रोमाञ्चितं भवति मे सकलं शरीरं

नेत्रद्वयं विगलदश्रुतयाऽप्रसन्नम् ।

कम्पः परोऽङ्घ्रियुगले स्थित ईश्वरीयो

भावश्च कोऽपि हृदये किमहं करोमि ॥

श्रीसारदा—पितः ! कथं भवान् तूष्णीं तिष्ठति । किं चिन्तयति ?

दस्युः—अहो ! मधुरगम्भीरवाणी को इयं मम हृदयवीणा-तन्त्रीं झङ्कारयति अपूर्वतानेन । [सन्निकटतरमागत्य जननीं निपुणं दृष्ट्वा] केयं मानवी अथवा छद्मवेषधारिणी देवी ?

नेयं साधारणी वेषधारिणी तारिणी स्वयम् ।

विद्योतते शरीरेऽस्या यतो भागवती द्युतिः ॥

हीरकखचित-काञ्चन-वलयमस्या हस्ते ब्रह्माण्डमिव राजते । अथवा इयं देवी सीता रघुनाथहृदयानन्दकारणं यथा पञ्चवय्याम् । अस्याः शोभना-लङ्कारविभूषिता विश्वविमोहिनी मूर्तिः प्रोद्भासयति इदं तमिस्राच्छन्नं घोरवनस्थलम् । तथापि—

आजीविकार्थं मयका गृहीता

दुष्टा हि दस्यूचितवृत्तिरेषा ।

दयामयी सा जगतः प्रसूति-

निस्तारिका किं न भवेदतो मे ॥

(सारदामुद्दिश्य सश्रद्धम्)

मातः ! क्षमस्व माम् । मा भैषीः । निर्भयं मामनुसर । पश्चाच्च आगच्छति मम पत्नी परमसाहसिनी कर्मनिपुणा 'वाग्दिनी' ।

श्रीसारदा—[पुरतः पश्यन्ती] (स्वगतम्) अदूरे सत्यं नु दृश्यते छायालीनो नारीकायः । (दस्युमुद्दिश्य)—स्नेहमय जनक ! भीतेः किं वा कारणम् ? अहं तवाश्रिता साम्प्रतम्, अत एव निर्भया विचरामि ।

[ततः प्रविशति दस्युजाया वाग्दिनी ।]

श्रीसारदा—(वाग्दिजायाया हस्तं धृत्वा) मातः ! अहं तव स्नेहधन्या कन्या सारदा । सहगामिभिः पश्चात् परित्यक्ता नितरां विपन्नाभवम् । सौभाग्यक्रमेण मातापितरौ मेऽचिरादेव समागतौ । अन्यथा कीदृशी मे विपदभविष्यत् ! को नु ज्ञातुमर्हति ।

दस्युपत्नी—परमादरिणि दुहितः ! परमसौभाग्यं मम यत् एकेनैव मातृसम्बोधनेन त्वं मादृशीं दीनहीनां दस्युललनामपि पवित्रीकरोषि । पथिश्रमक्लेशो भृशं त्वां दुनोति । किन्तु, अहो ! पश्य ! कमलकोमलं पल्लव-पेलवमलक्तकरागरञ्जितं तव पादयुगलं धूलिधोरणिपरिचुम्बितं स्वेदाक्तं सत् शिशिरसिक्तम् अलिकुलनिषेवितं विकचपङ्कजद्वयमिव परिशोभते । किं च—

तेलोभेलोनामके काननेऽस्मिन् .

रुद्धश्वासे बद्धभीमान्धकारे ।

त्वय्यायान्त्यां-मन्दवायुः प्रधाति

ज्योत्स्ना सान्द्रा मन्दयत्यन्धकारम् ॥

किन्तु, सत्यं सारदे ! का त्वम् ?

श्रीसारदा—जननि ! अहं जयरामवाटिकानिवासिपरमसत्यनिष्ठ-श्रीरामचन्द्रमुखोपाध्यायमहाभागस्य आदरिणी-कन्या सारदा, “सारुः” इति आदरात् स्नेहसिक्तनामधेया । जननी मे श्यामसुन्दरी जगन्माता श्यामेवाऽवतीर्ण इति मन्ये । किन्तु मातः !

युवां मयि कृपापरौ त्वमथ भद्र एषोऽपि च

प्रसादममतादरान् व्यतनुतं हि नित्यं यतः ।

ततोऽहमपि सारदा विपुलसम्भ्रमश्रद्धया

स्वकीयपितराविवास्तमितभेदमीक्षे युवाम् ॥

युवयोः स्नेहमधुविप्लावनेन मधुरं मम जीवनम् । केवलं प्रार्थये-यथा जामाता युवयोः सम्माननसौभाग्यसुखं लभते, तथा विधीयताम् ।

दस्युः—जामातरं द्रष्टुम् अचिरादेव आवां ध्रुवं गच्छावः । प्राणप्रिय-कन्यके ! गभीरा रात्रिः, त्वमपि परिश्रान्ता, अधुना अदूरस्थितम् आवासस्थानं मे शुभागमनेन धन्यं कुरु ।

श्रीसारदा—कृतार्थास्मि । [विश्रमागारं प्राप्य] परमरमणीयं-स्नेहसुशीतलम् इदं स्थानम् ।

दस्युः—स्नेहपुत्तलिके ! नयनमणि-सारदामणे ! तव पादारविन्द-
स्पर्शेन स्वर्गसौधमिव राजते इदं क्षुद्रगृहम् । किन्तु मातः !

गलति किमिति मातस्त्वद्वचोभिर्ममेदं
हृदयमचलसारं दस्युवृत्तिप्रसङ्गात् ।

भुवि पुनरवतीर्णा राधिका जानकी वा --
त्वमसि न तु तदन्या कापि सामान्यनारी ॥ --

श्रीसारदा—महीयन् पितः ! कन्या एव जननी, विश्वकन्या एव
विश्वजननी । तत्र को भेदः ? तस्मादस्माकं वैदिककृत्येषु प्राथम्येन मातृका-
पूजा, अन्ते च कुमारीपूजनम् । तस्मात् यतो भवान् मां कन्यकां मन्यते,
तत् एव मां जननीरूपेणापि परिगणयति ।

अस्याश्चर्यं भारतं वर्षमेतद्
यत्रोत्पन्ना मानवा देवभावाः ।
नारीदर्शं मातृबुद्ध्या नमन्तो
मातर्मातर्व्याहरन्तीति चोच्चैः ॥

दस्युपत्नी—किन्तु नाथ ! कथम् एतत् यद् भवान् मम अनाहार-
क्लिष्टायाः कन्यायाः इत्थं भाषणक्लेशं जनयति । विश्रामं लभतां नाम
प्राणप्रियतरा दुहिता सारुः ।

[दस्युपत्नी स्ववस्त्राञ्चलेन सारदायाः शय्यां रचयति ।]

नाथ ! अचिराद् विपणेरानय भृष्टतण्डुलम् । आदरिणी कन्यका मे
प्रथमं येन केन प्रकारेण क्षुन्निवृत्तिं करोतु नाम । आवयोः अन्नाभावहेतोः
महाकष्टं मे दुहितुः स्यात् । किन्तु किं करोमि । (दस्युर्वह्निर्गतः ।)

श्रीसारदा—न हि न हि मातः ! यदेव स्नेहस्पृष्टं तदेव अमृतम् ।
पश्य मातः,

पीयूषजोषणपरा त्रिदिवं शिवदं विहाय विबुधगणाः ।
निवसन्ति यज्ञवेद्यां श्रद्धाद्भुतहव्यमात्ररसिकतया ॥

दस्युपत्नी—सारो ! मातः ! सुखं विश्रामं कुरु । नात्र आस्ते
किञ्चिदपि भीतेः दुःखस्य च कारणम् । जामातरं द्रष्टुं गच्छसि । सर्वं
सुखं हृदयं ते विष्ठावयतु नाम ।

(दस्युः भृष्टतण्डुलेन सह प्रत्यावृत्तः)

दस्युः—मातः सारदे ! भृष्टतण्डुलं कृपया गृहाण ।

श्रीसारदा—परमवृत्तास्मि ।

दस्युः—अद्यत्वे मम नारकजीवनमपि परमदेव्यै चिराय समर्पयामि ।
त्वयाद्य दत्तं मह्यं दिव्यं चक्षुः । भक्तानुग्रहविग्रहो भगवान् रत्नाकरदस्युं
वाल्मीकिरूपेण परिणमयन् समुद्धार । भगवतो बुद्धस्य करुणया दस्युप्रवरः
अङ्गुलिमालोऽपि जातो निर्वाणभाजनम् । भगवतो महाप्रभोर्नित्यानन्दस्य च
करुणया “जगाइ—माधाइ”—समाख्यौ कलुषाचारौ कुसुमपवित्रौ बभूवतुः ।
तद्वत्, स एव भगवान् अद्य मां समुद्धर्तुं मातुराकारेण समागतो नु किम् ?
पूर्वोक्तेभ्योऽपि अहं पाषण्डतम इति हेतोः पुरुषरूपं विहाय कोमलमधुर-
नारीरूपं भगवता धृतं किम् ?

श्रीसारदा—पुण्यश्लोक पितः ! स्नेहान्धतया भवान् इत्थं कथयति ।
अहं सहजावला सारदा । भगवत इष्टदेवस्य करुणया एव भवान् मुक्तिं लप्स्यते ।

दस्युः—मातः ! शृणु मे प्रतिज्ञावचनम् ।

आस्तां नारकजीवनं मम चिरान्न्यस्तं जनन्याः पदे

काली सेयमतः परं हृदि परं मे राजतां पूजिता ।

पूज्या चेत् प्रतिमा तपोधनविधिस्तत्रावलम्ब्यो मया

कामक्रोधमुखा भवन्तु बलयो न च्छागमेषादयः ॥

दस्युपत्नी—(अश्रु विसृज्य) श्वः प्रभाते तमसा परिवृतं स्थानमिदम्
अधिकतरं तमसा छन्नं कृत्वा त्वम् पतिगृहं यास्यसि । भोजनाय तुभ्यं किं
दास्यामि ? जामात्रे वा किम् उपायनं प्रेषयिष्यामि ? भवतु, एतत् क्षुद्रक्षेत्रो-
त्पन्नां कलायप्रसवमञ्जरीं तवाश्वले निधास्ये यथासुखं भृष्टतण्डुलेन मुङ्क्ष्व ।

इदानीं शयनसुखं लभस्व । यामिनी गभीरा भवति । सारो ! रक्षिरूपेण
स्थास्यति ते पिता स्वयमेव ।

दस्युः—अयि मुग्धे ! अस्थाने ते उद्वेगः । अथवा युक्तमेवैतत्—

सर्वजगत्पालिन्या यद्यपि नहि सारदामणेर्भयं भवति ।

लोकप्रथया तथापि सुतकृत्यमनेन पालितं भवति ॥

सारदे वरदाकारे जगदम्ब परात्परे ।

कालुषाग्दीजनन्यै ते सनातनि नमो नमः ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

प्रथम - दृश्यम्

स्थानं स्नानागारम् । कालः प्रभातम् ।

प्रविशति अवगुण्ठनावृता सारदा हृदयश्च ॥

हृदयः—(सक्रोधम्) मातुलानि ! त्वद्गृहार्यं संगृहीतानां वृक्षप्रकाण्डा-
नामेकं रात्रौ गङ्गाया कुत्रापि अपसारितम् । तव पितुर्भूमिः “जयरामवाटिका” ।
किन्तु तव विषये “जयस्य” किमपि न प्रेक्षे, “राम” नामकस्ते पितेति सत्यं,
“वाटिका” किन्तु नास्ति । पक्षान्तरे, मम मातुलः, भवतु वा “कामारपुकर”
निवासी, किन्तु सर्वत्र तस्य नाम्नि महासमुद्रः स्वयमेव सर्वं संगृह्णाति ।

लोके मान्यो महीयानतुलगुणयुतो मातुलो मे प्रसिद्धः

संसाराब्धेर्दुर्न्तात् कति कति न जनानुद्धार स्वशक्त्या ।

विश्वानन्दप्रदाता प्रणमति जनता यं समालोक्य दूरात्

तस्यालक्ष्मीस्वरूपा किमिति गुणमरुस्त्वं स्थिताऽर्धाङ्गिनीत्वे ॥

अपि च, या जाह्नवी सर्वजने दयालु-

र्यच्चिन्तया हन्त जनास्तरन्ति ।

सा केवलं भाग्यगुणात्तवैव

वैरायमाणेव हि वर्तते नः ॥

धिक् धिक् त्वाम्, अलक्ष्मीमूर्ते मातुलानि !

श्रीसारदा—वत्स । कथं क्रोधपरवशोऽसि ? प्रकृतिम् आपद्यस्व ।

जानाम्यहं हृदय काममधन्यतां मे

दुर्भाग्यमप्यतिमहद् गुणराशिनाशि ।

श्रीठाकुरः पुनरयं महतो महीयां-

स्तौल्यं कुतो जलधिपल्वलयोर्विधत्से ॥

हृदयः—(उच्चैः) किमहं तव परिहासभाजनं यदित्यं मामुग्रहससि ।
नाहं केवलं जानामि, परन्तु निखिलमपि विश्वं जानाति ।

अङ्कः शशाङ्क इव कीट इव प्रसूने

वहिः समुद्र इव कण्टकवत् पयोजे ।

विश्वाद्दते मम तु मातुलरामकृष्णे

त्वं निर्गुणा विधिहता परमोऽभिशापः ॥

श्रीसारदा—वत्स ! शान्तो भव । न उपहासोऽयम्, इयं मम
हृदयोत्था सत्यतमा वाणी ।

चन्द्रमणिः—(झटिति प्रविश्य) हृदय ! किमुन्मत्तोऽसि, यत्
परमपूजनीयां मातुलानीं प्रतीदृशं कटु भाषसे ? किं ब्रवीषि त्वम् ? वधूमाता मे
“जयरामवाटिकायाः” शाश्वतो जयः, कामारपुकुरस्य च चिरशान्तिनिर्झरी ।

यदि भवति सुतो मे रामकृष्णात्ममूर्ति-

स्तदियमपि हि सीताराधिकायुग्मरूपा ।

भवति च भवसिन्धौ मातुलस्ते तरिष्वेद्

विगणय तनयां मे सारदां कर्णधारीम् ॥

पुण्यतोया जाह्नवी अपि सारदाया हस्तधारं नृत्यति, जगन्मङ्गलाय
समुद्राभिमुखं प्रवहति च ।

हृदयः—

त्वमेव मातामहि मातुलान्याः

स्पर्धाभिमानौ विदधासि तुङ्गौ ।

जानीहि वृद्धे न हि रामकृष्ण-

मप्येष शर्मा हृदयः स्तवीति ॥

कथं त्वम् अकारणमस्या हेतोर्मां तिरस्करोषि ?

चन्द्रमणिः—वृद्धाहं, तत एव त्वत्तो जगत् पूर्णतरं जानामि । इयं मे कन्यका अनलसा अतन्द्रिता दिवसयामिन्यौ सायंप्रातरात्मानं धूपयष्टिमिव ज्वालयित्वा अस्माकं सर्वेषां जीवनं सौरभमयं करोति । तवापि, मा विस्मर, तवापि ।

हृदयः—(उच्चैः) हुं । एष शर्मा न कमपि कामपि वा समपेक्षते । “जयरामवाटिका” विशुष्का, तव प्राणसमा इयं सारदामणिस्तस्याः शुष्काति-शुष्कं पुष्पमपि न, किन्तु केवलं भूतलपतितं छिन्नपत्रमेकम् ।

रामकृष्णः—(कोलाहलं श्रुत्वा व्याकुलः प्रविशति) हृदय ! किं नु संघटितम् ; कथं प्रभातेऽपि कोलाहलतत्परोऽसि ?

हृदयः—मातुल ! गङ्गानदी मातुलान्या गृहनिर्माणार्थमानीतं वृक्ष-प्रकाण्डमेकं स्रोतसा बाहितवती । तत्र दोषः सर्वस्तस्या इति मयोक्ते वृद्धेयं तद्धिद्वेगेनागत्य मातुलानीम् अकारणं प्रशंसन्ती मां निन्दति । मया तु सा प्रशंसार्हा न मन्यते ।

चन्द्रमणिः—सा न प्रशंसार्हा ; तदा का जगति प्रशंसामर्हेत् ?

रात्रेः पश्चिमयामतः परनिशायामद्वयाभ्यन्तरे

विश्रामं भजते कदापि न हि या तत्तत्क्रियाव्यापृता ।

वर्तिर्धूपवतीव तृप्यति परान् हा दह्यमाना स्वयं

सा सांसारिकसर्वभोगविमुखी किं न प्रशस्या भवेत् ॥

रामकृष्णः—सत्यम् । विश्वसेवार्थं दत्तप्राणा सा, मूर्तिमती करुणा-
क्षमा सहिष्णुता च ।

चन्द्रमणिः—पश्य ; क्षुद्रातिक्षुद्रोऽयं नहवतप्रकोष्ठः पारावतनिवास-
योग्य-गर्तवत् । तत्रापि बहुजन-संसेवनाय वस्तु-सामग्र्या आनन्यम् ।
यस्मिन् तस्मिन् क्षणे, यस्मिन्नप्यागच्छति नवनवव्यञ्जनादिरन्धनमनया
कर्तव्यम् । मनसापि इयं न वदनं मलिनीकरोति ।

अस्येदं प्रियमेतदस्य न तथा तस्मा-इदं रोचते —

पथ्यं ह्येतदमुष्य नेति कुरुते प्रत्येकतो रन्धनम् ।

यच्चैषां परिवेशनं प्रतिजनं यच्चानुषङ्गागतम्

अन्यत् कर्मशतं करोतु तदिदं का वा विना सारदाम् ॥

रजन्यामपि स्थानदोषादुपजातैः कारणैः निद्रालेशोऽपि न भवति ।
नास्तेऽत्र शौचागारम्, अन्यच्च सुविधास्थानम् । बालिकेयं केनोपायेन
प्राणान् विभर्तीति नाहं जाने । तथापि त्वं ब्रवीषि दोषोऽस्या एव ।

हृदयः—मातुलानी स्वयम् एव स्वकष्टं जनयति—यतोऽस्याः
स्वभार्येण सह विवादो वर्तते ।

रामकृष्णः—(सरोषम्) हृदय ! शृणु सावधानम् ।

मां तुच्छीकृत्य यत्किञ्चिद्भाषसे तत् सहे वरम् ।

एनामुद्दिश्य परुषं सहिष्ये भाषितं न ते ॥

अपि च रे ! शृणु तत्त्वम् ।

य इह वसति देवः शाश्वतो मे हृदन्तः

स यदि भवति रुष्टः स्यादपि प्राणरक्षा ।

अधिहृदयममुष्या राजमानेऽथ रुष्टे

न हरिहरविरिञ्चास्ते विधास्यन्ति रक्षाम् ॥

तस्मात् सावधानो भव, परं सावधानो भव ।

[हृदयः सभयं मौनमवलम्बते]

चन्द्रमणिः—पुत्र ! अहर्निशं कठोरश्रमकातरा इयं ममादरिणी पुत्री कथं शरीरधात्रणे समर्था भविष्यति ? अहो स्वल्पपरिसरे अस्मिन्-कक्षे पादसंप्रसारणस्यापि स्थलविहीने इयं युगपत् गार्हस्थ्यधर्मं सन्न्यासधर्मश्च कथं पालयतु ? वत्स ! अस्या हेतोः किमपि कुरु ।

रामकृष्णः—(सस्मितं स्वगतम्) कः कस्य हेतोः किं करिष्यति ? कः कां रक्षति ? (मातरमुद्दिश्य)—स्नेहमयि जननि ! निश्चितमेवास्मिन् विषये किमपि करणीयम् । साधनपथो हि कण्टकाकीर्ण एव ।

हृदयः—(स्वगतम्) .

विलोक्य चन्द्राननमेतदीयं -

कामं युवा मुह्यतु मातुलो मे ।

मातामहीयं जरती किमस्यां

स्नेहानुबन्धं प्रगुणीकरोति ॥

तत् सर्वमेतेषाम् आत्ममुखि ।

(निष्क्रान्तः)

श्रीसारदा—मातः ! सत्यं वदामि, का कथा दुःखस्य, परम् अनेन गृहकर्मणा निरन्तरं व्यापृताहं सुखमेवातुलमनुभवामि ।

यतः,

ददत्या दीनेभ्यो बहु-शतजनेभ्योऽन्ननिचयं

जनन्याः कुर्वत्याश्चरणपरिचर्यामनुदिनम् ।

चरन्त्याः साहाय्यं पतिचरितधर्मे च भवति

श्रमो यो यो मातः स स खलु तपस्या मम परा ॥

रामकृष्णः—सत्यमाह सारदा । किञ्च, स्थितायां मे मातरि अरण्यमपि नन्दनकाननायिष्यते । न तत्र किमपि कष्टं दुःखं वा, सर्वं सुखं सुखपरं च ।

जननि ! पुत्रवधूस्तव श्वश्रूदेवीं शुश्रूषमाणा जगदिदं स्वर्गादपि गरीयो मन्यते । फलतः मातुः का गरीयसी ? मातृचरणमेव सर्वतीर्थ-

स्थानेभ्यो गरिष्ठम्, मातृचरणमेव श्रेष्ठः साधनविषयः । जननि, तव सेवा
एव जगज्जनन्या आराधना, त्वमेव आवयोः परमा गतिः । [मातरं साष्टाङ्गं
प्रणम्य] तवैवाशीर्वादान् आवां प्रार्थयावहे । [सारदादेवी अपि साष्टाङ्गं
मातृचरणयोः पतति]

(सर्वे निष्क्रान्ताः)

॥ चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

पुत्रिकानृत्यकृच्छ्रमेषधारि-ह्यारि-मेरी-
कृत-सङ्गीतम् ।

स्थानम् — विपणिकेन्द्रम् । समयः — अपराह्णः

ह्यारिः — पश्य प्रिये मेरि ! नवयुगघटनम् ।

अहो रम्या नवीनरीतिर्मधुर-हास-कास-पद्मतिः

प्रायः पतद्धूम्रवर्ति-कृष्ण-वदनम् ॥

वस्त्रकोषदत्तहस्त-सदाग्रीवाबन्धतुष्ट-

कृष्णवक्र-पादलोपि-चुङ्गिधारणम् ।

वाक्यमध्ये शतं प्रति ह्याट्म्याद् नवनवति-

शब्दव्यवहरणं मनोहरणम् ॥

‘बाल्’नृत्यं कुरु मेरि विश्वभूषणम् ॥

मेरी — दार्लिङ् [Darling] पथि मध्ये घटतां बाहुप्रहणम् ।

गृहमध्ये भवतु नाम कटुवाक्यसङ्गरणम् ॥

यौथपरिवारस्य ध्रुवं धरालुण्ठनम् ।

नवयुगसम्यता हार्दिक-वाञ्छनम् ॥

ह्यारिः —

दार्लिङ् पथि पथि नारी-विघूर्णनम् ।

ऊनविंशशताब्द्या विशेषघटनम् ॥

[ततः प्रविशतः प्रधानकरणिकः (“बड़बाबु”) आमओयेलः (अमूल्यः), तस्य चाटुकारः दोयारकिन्सनश्च (द्वारकानाथसेनः)]

आमओयेलः—(सक्रोधम्) अहो को नु अस्मादशाङ्गलशिक्षितो-
पहासमूलकं सङ्गीतं गायति? भोः पुत्रिकानर्तनकृत् महामूर्ख अशेषस्पर्धा-
शील ! केन रचितं सङ्गीतमिदं कुतो वा त्वया प्राप्तम्?

दोयारकिन्सनः—सत्यं महासत्यम् ! सारात्सार (Sir of Sirs) ।

—(पुत्तलिकानर्तनकृतौ उद्दिश्य)

त्वरितं ब्रूहि को दण्डविधिविगर्हितम् इदं सङ्गीतं रचितवान् ? न
जानांसि कौ युवयोः पुरोभागे वर्तते? एष एव महामहिमान्वितः शत-शत-
जनानां दण्डमुण्डनकर्ता “टम्सन् एण्ड् सन्स्” नाम्न्या महत्या आलो-
कोम्पन्याः प्रधानकरणिकः श्रीलश्रीयुक्तः अमूल्यविश्वासः, मिष्टार् ‘आम-
ओयेल फेत्कुल’ इत्यपरनामा । अहमस्मि तस्य प्रियभक्तः श्रीलश्रीयुक्त-
द्वारकानाथसेनः यस्य मिष्टार् ‘दोयारकिन्सन’ इति नामान्तरम् । ततः
त्वरितं ब्रूहि, क्षणमात्रं विलम्बनं मा कुरु, सत्यं वद ।

ह्यारिः—सारात्सार ! कथं भवान् रुष्ट इव अवलोकयति ?
भवान् राजयोग-राजभोगपुष्टः, अहं भवतो दासानुदासो दीनदरिद्रः
पल्लीकविः अवस्था-वैगुण्यात् राजधानीमार्गेषु छद्मवेशं परिधाय पुत्तलिकानर्तनेन
जीविकानिर्वाहं करोमि । सङ्गीतमिदं मयैव रचितम् ।

आमओयेलः—(सक्रोधम् उच्चैः) अरे अकालकृष्णमाण्ड ! सर्पस्य
पञ्च पदानि दृष्टानि त्वया ? त्वम् अहिरसि चेदहं नकुलोऽस्मि । पैतृक-
प्राणान् रक्षितुमिच्छसि चेदस्मात् स्थानादचिरेणैव अपसर ।

दोयारकिन्सनः—सत्यं महासत्यम् । याहि अधःपातं याहि, दूरं गच्छ ।

[पुत्तलिकानर्तनकृतौ बहिर्गच्छतः]

आमओयेलः—(सक्षोभम्) अहो ! धृष्टता, अहो ! कृतघ्नता
अशिक्षितानां कुसंस्काराच्छन्नानां “नेटिवानाम्” देवाशीर्वादसम्पातः खल्वेष

यदाङ्गलजातेर्भारतवर्षस्य राजत्वभारग्रहणम् । अद्यापि आसमुद्रहिमाचलं भारतीयाः सर्वे भूमौ पात्रं निधाय हस्तेन खादन्ति, शालिग्रामप्रस्तरं पूजयन्ति, 'कोट्' 'पाण्ट्' इत्यादि न परिदधते, पुरनार्या सह चक्राकारेण न नृत्यन्ति, 'बाल्डान्स्'-नर्तनं न कुर्वन्ति । धिक् धिक् ! न हि अस्य देशस्य समुन्नतेः काऽपि आशा ।

दोयारकिन्सनः—सत्यं महासत्यम् । सारात्सार ! अद्यापि भारतीया नार्यस्ताम्रकूट-लङ्घिपान-जनितम्, अर्थात्, 'सिगारट्-पाने-जनितं धूमजालं नासारन्ध्रैर्नैतस्ततो विस्तारयन्ति, मद्यपानम् अर्थात् 'कक्टेल्' पानं न कुर्वन्ति । परन्तु, अद्यापि यथापूर्वं तथापरं भारतीया रमण्यो बहुसहस्रवर्षेभ्यः प्राग्रचितं जीर्ण-दीर्णास्थि-जर्जरं रामायणं महाभारतञ्च सादरं पठन्ति । धिक् धिक् ! न हि अस्य देशस्य समुन्नतेः काऽपि आशा (प्रभुमनुसृत्य) ।

आमओयेलः—न हि वर्षसहस्रेणापि "नेटिवानां" समुन्नतिर्भविष्यति । मध्याह्नमार्तण्ड-विकीर्णं दिवालोकमपि ते न पश्यन्ति । गाढ-तमसाच्छन्ना दिग्भ्रान्ता विचारबुद्धिविहीना भारतीयाः । नैतेषां हितं जगतीमण्डले कोऽपि कर्तुं शक्यति ।

दोयारकिन्सनः—सत्यं महासत्यम् । सारात्सार ! भूयो "गण्डस्यो-परि पिटकः संवृत्तः" । यद्यपि पाश्चात्यशिक्षा-धन्याः केचन नव-नवालोक-संप्रसारणैर्भारतवर्षम् आलोकस्नातं कर्तुं वाञ्छन्ति, ते च वैदेशिकशिक्षाभ्यासात्

कुखाद्ये खाद्ये वा कमपि न विभेदं विदधते

न कुर्वन्ति श्रद्धामपुरुषकृतौ श्रौतवचसि ।

स्वसा वा भ्राता वा स्वजनकजनन्यावपि च वा

लभन्ते नैतेभ्यो मरणसमयेऽप्यन्नकणिकाम् ॥

तथापि सम्प्रति दैवदुर्विपाकात् अकस्मात् दक्षिणेश्वर-कालीमन्दिरे आविर्भूतः सनातन-ध्वजाधारी महाधुरन्धरः तथाकथितः युगावतारो रामकृष्ण-

नामधेयः कश्चित् । सं कृष्णं स्त्रीष्टश्चैकीकरोति, सर्वधर्मसमन्वयवादं प्रचारयति च । बाइबल्-वेद-कोराणानां सुसमञ्जसत्वं कथं सम्भवति ? श्रूयते च एष साधुः कामिनीकाञ्चनत्यागी, मनोमोहकरेन्द्रजालविद्याकुशलः । अहो ! भारतवर्षस्य ईदृशसन्न्यासि-सम्प्रदायः सर्वथा भयकारणम् ।

आमओयेलः—मूढोऽग्रं रामकृष्णो बुद्धिमतः पाश्चात्यशिक्षितानपि विपथगामिनः कर्तुं चेष्टते । अपि न ज्ञानासि—अयं भण्डतपस्वी स्त्रिया सह सन्न्यासधर्ममाचरति, मातरमपि प्रत्यहं प्रणम्य अन्नं मुङ्क्ते, स्त्रियं भैरवीयोगिनीं गुरुरूपेण स्वीकरोति । ततः स नामतः कामिनी-काञ्चनत्यागी, न कार्यतः । नैतादृशं काण्डम् इङ्ग्लण्डे कदापि दृश्यते । “नारी नरकस्य द्वारम्” इति शास्त्रीय-वचनम् । सुतराम् एष रामकृष्णसाधुः शास्त्रगर्हितमाचरति । धिक् ! धिक् ! मम हस्ते अस्य ध्वंसः अनिवार्य एव ।

दोयारकिन्सनः—सत्यं मुहासत्यम् । तद्विषये कः सन्देहः ? किन्तु अस्मिन् विषये प्राथम्येन यथायथवार्ता-संग्रहः करणीयः । सारात्सार ! अदूरे तस्यैव पुत्तलीनर्तनकारस्य यन्त्रवाद्यं श्रूयते । स चतुर इव लक्ष्यते । अपि स गुप्तचरकार्ये नियोक्तव्यः ?

आमओयेलः—शोभन एष प्रस्तावः । तमाह्वय प्राथम्येन परीक्षणं कुरु । ततः कर्मणि नियोक्ष्ये ।

दोयारकिन्सनः—सत्यं मुहासत्यम् । [दूरात् पुत्तलीनर्तनकारक-मुद्दिश्य]—भो भोः पुत्तलीनर्तक !

अत्रागच्छ झटिति । सारात्सारः त्वामाह्वयति ।

(प्रविशतः ‘ह्यारिः’ ‘मेरी’ च)

ह्यारि-मेरी—‘साहेबो’ ! नमो युवाभ्याम् । कथं कृपया स्मृतौ आवाम् ?

दोयारकिन्सनः—(ह्यारिमुद्दिश्य)—अस्माकं सारात्सारः मिष्टार्-
आमओयेल्केतूकुलः त्वयि भृशं तुष्टो जातः । कार्यविशेषव्यपदेशेन

स तव चातुर्यं परीक्षितुम् इच्छति । प्राथम्येन सारासारस्य सन्तोषार्थं
सङ्गीतमेकं रचय । उपायनं त्वं प्रचुरं प्राप्स्यसि ।

ह्यारिः—यथाज्ञापयति भवान् ।

(ह्यारिः मेरी च गुप्तपरामर्शं कुरुतः)

ह्यारिः—सखे! साम्प्रतम् ईदृशं सङ्गीतं श्लेषात्मकं रचयामि यस्य
अर्थद्वयं भविष्यति । येनैव मयूरपुच्छधारी काकः प्रतारितः स्यात् ।
अथद्वयविषये त्वं दत्तकर्णो भव । अङ्गभङ्ग्या तत्र तत्र च भावं प्रकाशय ।

मेरी—अहो ! साधु साधु, धन्यस्त्वं पुण्यस्त्वम् । महत् कौतूहलं मे
उद्विक्तम् । विलम्बनं मा कुरु ।

मेरी—(सङ्गीतं गायति)

व्यङ्ग्यराज धराधार परभूषासुसज्जक ।

पटुभाष महाप्राण परपुष्टार्भ-पालक ॥

बिलायत-प्रमोदिन् भो विदग्धाननशोभक ।

कलिप्रिय चिरं जीव स्वकार्योद्धारसाधक ॥

साहेबौ ! अस्य अर्थं शृणुतम् । (ह्यारिः अस्य श्लेषविद्वस्य अर्थमेकं
करोति, मेरी च अन्यं प्रकृतमर्थम् ।)

ह्यारिः—भवान् “व्यङ्ग्यराजः” गूढार्थाधिपतिः बृहस्पतिः ।

मेरी—अर्थात् त्वं ‘इङ्ग-वङ्ग-कुलाधमः’ ।

ह्यारिः—भवान् “धराधारः”, धराया आधारस्वरूपः ।

मेरी—अर्थात् त्वं “धरायाः कलङ्कः शृण एव” ।

ह्यारिः—भवान् परभूषासुसज्जकः, परम-भूषण-सुशोभितः ।

मेरी—अर्थात् त्वम् यूरोपीय-वेशपरिहितः कुलाङ्गारः ।

ह्यारिः—भवान् “पटुभाषः” भाषणपटुः ।

मेरी—अर्थात् त्वं काकः कृष्णमूर्तिः धुरन्धर एव ।

ह्यारिः—भवान् “महाप्राणः” महानुभावः ।

मेरी—अर्थात् त्वं “द्रोणकाकः” घोरकृष्णवदनः परापकारकः कर्कशभाषी मयूरपुच्छधारी काक इत्यर्थः ।

ह्यारिः—भवान् “परपुष्टार्भपालकः” परेषां भरणपोषणकारकः भारतीयशिशूनां पितृवत् पालकः ।

मेरी—अर्थात् त्वं कोकिलशावकपालकरूपकाकः ।-

ह्यारिः—भवान् “विलायतप्रमोदी” भिक्षुकाणामानन्ददायकः, अर्थात् दीनपालकः ।

मेरी—अर्थात्, त्वं विलातभक्तसाहेबपदलेही ।

ह्यारिः—भवान् “विदग्धाननशोभकः” पण्डितश्रेष्ठः ।

मेरी—अर्थात् त्वं दग्धाननो वानर इत्यर्थः ।

ह्यारिः—“कलिप्रियः” अस्मिन् कलियुगे सर्वेषां प्रियः ।

मेरी—अर्थात्, त्वं धूर्तमर्कटो वानर इत्यर्थः ।

ह्यारिः—“स्वकार्योद्धारसाधकः” कर्मवीरः ।

मेरी—अर्थात् त्वं परस्वापहरणपूर्वकम् उदरपूर्तौ सुचतुर इत्यर्थः ।

आमओयेलः—दोयारकिन्सनश्च—“साबास् ! साबास् !” परम-मनोहरं सङ्गीतमिदम् ।

दोयारकिन्सनः—सारात्सार ! एष सत्यमेव परमचतुरः, उपहारयोग्य एव ।

आमओयेलः—तस्मात् पञ्चमुद्रा अस्मै देहि । (इति पञ्च दोयारकिन् हस्ते ददाति) (कर्णे) गुप्तचरकार्यविषये त्वं ब्रूहि ।

दोयारकिन्सनः—(पञ्चमुद्रातः चतुर्मुद्राः स्ववस्त्रकोषे संरक्ष्य मुद्रामात्रं ददाति)

ह्यारिः मेरी च—(आमओयेलमुदिश्य) नमस्ते भूयो भूयः । असारे खलु संसारे सारात्सार सुखं भज ।

दोयारकिन्सनः—ह्यारे ! मया साकं बहिरागच्छ ।

आमओयेलः—(मेरीं सस्पृहम् अवलोक्य) मेरि! दशमुद्रास्त्वं गृहाण ।
अदूरे दृश्यते मे प्रासादः सर्वेषां सुपरिचितः, “आमओयेल-साहेब्-कुटिः”
इति ख्यातः । तत्र निश्चितम् एहि ।

मेरी—(छलनामुखेन विहस्य) मम पतिरपि मया सह गमिष्यति ।

आमओयेलः—सुन्दरि ! त्वमेकाकिनी एव आगच्छ ।

मेरी—कथमेकाकिनी गमिष्यामि ? (आमओयेलः चक्षुःसंकेतं करोति)

मेरी—(सक्रोधम्) अरे दुश्चरित्र महासाहेब ! एतदेव भवतः
स्वरूपम् ? आंगलशिक्षाप्रलेपेनापि तव पूतिगन्धि मनो न-गूहितमास्ते ।
स्वदेशनिन्दने नास्ति ते त्रुटिः, अथ च नारीमनोविलोभने चातुर्यमतुलं
दर्शयसि । तस्मात् पश्य मम प्रकृतरूपम् । (नारीवेषं हित्वा) —

रे रे भ्रष्टाचार, देशकलङ्क !—

देहोऽयं दृढबन्धनः सुघटितः कालायसेनेव मे

दोर्दण्डावपि कालदण्डकठिनौ पाषण्डिनां भीषणौ ।

एष त्वां शिखिपुच्छधारिकरटं स्त्रीलम्पटं दुर्जनं

पिष्ट्वा कर्दमपेषमाशु शमनागारं प्रति प्रेषये ॥

आमओयेलः—यः पलायते स जीवति ।

॥ पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

श्रीरामकृष्णः स्वकक्षे समुपविष्टः । प्रविशति लक्ष्मीनारायण-माडोयारी ।

लक्ष्मीनारायणः—(स्वगतम्)

कामिनीकाञ्चनत्यागी पुरुषोऽयं महत्तमः ।

यद्यर्थं मे न गृह्णीयान्मात्रे दास्यामि तं ध्रुवम् ॥

प्रार्थये भगवान् महतीम् आशां मे पूरयतु इति । [श्रीरामकृष्णमुपसृत्य] भगवन् !

त्यक्तः काञ्चनकामिनीपरिचयो देवेन दीर्घाद् दिना-

देतन्मे विदितं तथापि भगवन् प्राप्तोऽस्मि ते सन्निधिम् ।

एषा सानुनयं सभक्ति पदयोर्दासस्य तु प्रार्थना

मुद्राणामयुतं युतः करुणया गृह्णातु देवो मम ॥

श्रीरामकृष्णः—(स्वगतम्) मातः जगदम्बिके ! बहोः कालादनन्तरं कथं भूयोऽपि प्रलोभनकारणम् उपस्थापयसि ? (लक्ष्मीनारायणमुद्दिश्य) नाहं नाहम् एतद्ग्रहणे समर्थोऽस्मि । नाहं समर्थोऽस्मि ।

लक्ष्मीनारायणः—देव ! भवताम् एतद्विषये वैमल्यं चेत् जननी एव दशसहस्रमुद्राः परिगृह्णातु । तेनापि मे महान् आनन्दो भविष्यति ।

श्रीरामकृष्णः—इच्छति चेत् सा ग्रहीतुमर्हति । एनां पृच्छामि । रामलाल ! तव खुल्लतातपनीमत्र आह्वय ।

[प्रविशति जननी सारदामणिः]

श्रीरामकृष्णः—(सारदामणिमुद्दिश्य) एष लक्ष्मीनारायणः मत्सेवार्थं दशसहस्रमुद्रा दातुकामोऽत्रागतः । किन्तु काञ्चनल्यागिना मया नायम् अर्थो ग्रहणीय इति उक्तोऽयम् इच्छति त्वयैव दशसहस्रमुद्रा गृह्यन्तामिति ।

लक्ष्मीनारायणः—देवि ! भवती एव एतमर्थं परिगृह्णातु । हृदि मे अभिलाषो महान्—भवतोर्यः कोऽपि एतमर्थं परिगृह्णातु इति ।

श्रीसारदा—(श्रीरामकृष्णमुद्दिश्य) “आर्यपुत्र ! कथं तद् भविष्यति ? अहं गृह्णामि चेत् तदपि भवतैव गृहीतं भविष्यति । मत्सकाशे संरक्षितोऽर्थो भवदर्थमेव व्ययितो भविष्यति । नाहमन्यथा कर्तुं पारयिष्यामि । अत एव नैषो-
ऽर्थो मयापि ग्रहणीयः ।”

(सारदामणिः प्रस्थिता)

श्रीरामकृष्णः—श्रुतं त्वयाऽनया यदुक्तम् । तस्मान्नैषोऽर्थो आवयोः केनापि ग्रहणीयः ।

लक्ष्मीनारायणः—भगवदिच्छैव बलवती ।

(लक्ष्मीनारायणो बहिर्गच्छति)

॥ षष्ठीऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

स्थानं—दक्षिणेश्वरस्थरामकृष्ण-कक्षः । कालः पूर्णिमानिशा ।

परमहंसदेवः समुपविष्टः ।

श्रीकेशवचन्द्रसेनः, भक्तभैरवः श्रीगिरीशचन्द्रः, श्री “मः”, श्रीबलरामवसुः,
श्रीनरेन्द्रः, श्रीप्रतापचन्द्रमजुमदारः, श्रीलाटुमहाराजश्च

रामकृष्णः—(गायति)

मातः शरणं दर्शय चरणं भीमभवार्णवतीरनिषण्णम् ।

तव गुणकीर्तनमुखरितजीवनमेनं तारय सेपदि विपन्नम् ॥

भोगाद्विरतं योगे निरतं किमु मामवधीरयसि कराले ।

शोणपदाङ्कनमन्तककृन्तनमिह मम हृदये स्थापय काले ॥

केशवचन्द्रः—अपूर्वम् अपूर्वम् । किन्तु यामिन्या दशघटिका
गताः । मयाः अवश्यमेव प्रत्यावर्तनीयं कलिकत्तानगर्याम् ।

प्रतापः—केशवचन्द्र महाशय ! नहि नहि । अद्य रात्रौ भवान्
अत्रैव स्थास्यति ।

रामकृष्णः—(सस्मितम्) किन्तु अभ्यासो बलवान्, अभ्यस्तकक्षे
स्वशय्यायां सुखं स्वपिति केशवचन्द्र-महाशयः । अत्र तु यदि तस्य निद्राया
व्याघातः स्यात्? अपि जानन्ति भवन्तो मत्स्यजीविन्याः उपाख्यानम्?

सर्वे—नहि, नहि, कृपया विवृणोतु भवान् ।

रामकृष्णः—शृणुत ! स्वगृहे अतिथिरूपेण समागतां काञ्चन
मत्स्यजीविनीं मालाकारपत्नीं प्राह- भगिनि ! कथं त्वं विनिद्रासि? मत्स्य-
जीविनी प्राह- भगिनि ! तव कक्षस्य अभ्यन्तरे निहितानि पुष्पाणि
तीव्रमधुरं सौरभं विस्तारयन्ति । तस्मात् मम निद्राव्याघातो जातः ।

अत एव प्रार्थये, मम मत्स्यपेटिकां शीघ्रम् अत्रैव कक्षे आनय ।”
आनीतायां तु मत्स्यपेटिकायाम्, सा धीवरपत्नी पेटिकोपरि जलसेचनं
कृत्वा मत्स्यगन्धेन प्रपूरिते कक्षे सुखेन निद्रां गता इति । एवमेव

आमिक्षाघृतशर्करादिरचितान् सन्त्यज्य सन्मोदकान्

काकः काङ्क्षति पूतिगन्धिगलितान् काकोदरानादरात् ।

कर्पूरं हविरुग्रगन्धि कुसुमं नैके सहन्ते नरा

लोके वासनया स्वया हि रुचयो भिन्ना भवेयुश्चिरम् ॥

सर्वे—(उच्चैः हसन्ति)

केशवचन्द्रः—(स्वगतम्)अहो आश्चर्यम् ! न जाने किं नु
संघटितम् । नाहम् अस्मात् स्थानादद्य गन्तुमुत्सहे । जानामि पुनः

ऊर्ध्वं पीयूषवर्षी हसति हिमकरो निम्नतः पुण्यतोया

शान्तस्निग्धोर्मिधन्या वहति कुलकुलध्वानतो जङ्घुकन्या ।

पूतः स्वर्निम्नगायाः शुचिरपि शशिनः सम्मुखे रामकृष्णो

योगादेतत्त्रयाणां स्थलमिदमभवत् तीर्थभूः काप्यपूर्वा ॥

रामकृष्णः—धर्मप्राण केशव ! किं चिन्तयति भवान् ; चिरमत्र तिष्ठतु ।
एष एव समयोऽन्तरङ्गालपनस्य ।

केशवचन्द्रः—देव ! सुष्ठु भणितं भवता । भवान् भगवतो मातृरूपस्य
उपासकः । मयाऽपि ईदृशं मातृरूपं श्रेष्ठं मन्यते । अस्यां शान्त-स्निग्ध-
निशीथिन्यां शान्त-धीर-मूर्तेर्भवत एतन्निगूढ-तत्त्वस्य सारं ज्ञातुमिच्छामि ।

रामकृष्णः—तर्हि शृणु । प्राथम्येन सर्वे यूयं वदत- “भागवतो भक्तो
भगवान् ।”

सर्वे—“भागवतो भक्तो भगवान् ।”

रामकृष्णः—अस्यार्थः—भगवतः भागवतत्वाद् वेद-पुराणतन्त्रादयः
पूजार्हाः । प्रकारान्तरेण भगवान् एव भक्तः यतो भगवान् भक्तस्य हृदय एव
वसति । भक्तस्य हृदयमेव तस्य विहारस्थानम् । तस्मिन् लीलानिकेतने

स सर्वदा दृश्यते । ततो भक्तस्य पूजा भगवत एव पूजा । पुनरपि वदत
“ब्रह्मैव शक्तिः शक्तिरेव ब्रह्म” ।

सर्वे—“ब्रह्मैव शक्तिः, शक्तिरेव ब्रह्म ।”

रामकृष्णः—यत् यूयं ब्रह्म वदथ, तदेव मम मतानुसारेण माता ।
“मातः, मातः” । मधुरतमं कोमलतमं स्निग्धतमं, शीतलतमं, पवित्रतमं नाम
‘माता’ । सा एव आद्या शक्तिः । सा एव आनन्दरसघना । तस्या एव
आनन्देन आनन्दमधुरं जगत् ।

आनन्दझङ्कारि पतत्रि-कूजितम्
आनन्दसञ्चारि सुकोमलं तृणम् ।
आनन्दविस्तारि सुशोभनं वनं
सत्यं जगत् सुन्दरसुन्दरं वरम् ॥

गिरीशः—अहो ! मधुरिममयी इयं वाणी । भगवन् ! अतृप्ता खलु
अस्माकं पिपासा । अतोऽपि अधिकं श्रोतुमिच्छामः ।

रामकृष्णः—शृणुत ; अयमेव सर्वसाधनस्य परमा चरमा च
कथा । “त्वं जननी, अहं तव सन्तानः” —अतोऽधिकं गभीरतत्त्वं किमपि
नास्ति । पश्य—

किमिह मधुरमास्ते मातृनाम्नो धरायां
किमिह च कमनीयं वर्तते मातृचित्तात् ।
किमिह भवति शीतं मातुरङ्गादशङ्कात्
किमिह कलुषमुक्तं मातुरङ्घ्रिद्वयाच्च ॥

अत एव, मम भावो मातृभावः, मम साधनं मातृसाधनम्, मम
सिद्धिर्मातृसिद्धिः ।

श्री“मः”—धन्या वयं श्रीश्रीरामकृष्णकथामृतसिक्ताः । भगवन् !
कृपया शक्तितत्त्वविषये कामपि ज्ञानामृतकणिकाम् अस्मभ्यं देहि ।

रामकृष्णः—ब्रह्म तस्य शक्तिश्च अभिन्ने एव । यथा अग्नेर्दाहिका शक्तिः, सूर्यस्य प्रभा, दुग्धस्य धवलता च । यत् बाह्मनसयोरतीतं निर्गुणं निष्क्रियम्, तदेव ब्रह्म । यदा तदेव ब्रह्म सृष्टि-स्थिति-लयकार्याणि सङ्घटयति; तदा तत् आद्या शक्तिरिति कथ्यते ।

केशवचन्द्रः—यदि भगवान् एक एव, तदा कथं धर्मविषये एतादृशा वादविसंवादा वर्तन्ते ?

रामकृष्णः—तत्तु अज्ञानस्य विषमयं फलम् । वस्तुतः वस्तु एकमेव, केवलं नामानि भिन्नानि । यथा वारि, प्राणहेतुकं स्निग्धसुशीतलं वारि एकमेव, शाश्वतकालम् अभिन्नसत्त्वम्; किन्तु केवलं नामानि भिन्नानि—“जलं”, “पानि”, “वाटर” इत्यादिक्रमेण ।

अत एव, तस्यैवाद्वितीयस्य वस्तुनो लाभार्थं बहव उपाया वर्तन्ते । “यावत्सैङ्ख्याकानि मतानि तावत्सैङ्ख्याकाः पन्थानः” इति । यथा—पटलोपरि गमनाय नानाविधा वर्तन्ते उपायाः—सोपानम्, वंशदण्डः, रज्जुः इत्यादयः; तथा भगवत्प्राप्तये उपाया अपि बहवः, प्रत्येको धर्मः स्वतन्त्र उपाय एव ।

लाटुः—भगवन् ! सिकं हृदयम् अस्माकं भवद्वाणी-सुधाधारया ।

नरेन्द्रः—अन्योऽपि कश्चन प्रश्नोऽस्ति ।

रामकृष्णः—प्राणानन्द ! स्वच्छन्दं ब्रूहि ।

नरेन्द्रः—धर्मसाधनस्य मूलमन्त्रः कः ?

रामकृष्णः—अतीव सरलः प्रश्नः, एकेन वाक्येनापि अस्योत्तरं दातुं शक्नोमि । तद्धि “जीवपूजामाध्यमेन शिवपूजा” इति । ईश्वरो हि सर्वजीवेषु वसति; ततो जीवानाम् आराधना सेवा च ईश्वरस्यापि आराधना सेवा च । एष एव सर्वश्रेष्ठो धर्मः ।

श्री“मः”—देव ! केचन वदन्ति—स्त्रिया सह सन्न्यासधर्माचरणं शास्त्रविरोधि स्वतोविरोधि च । भवांस्तु तत्र एक एव महान् व्यतिक्रमः । अतो भवतो ज्ञातुमिच्छामि—साधनमार्गे नारीणां स्थानं क्रीदशमिति ?

रामकृष्णः—अस्मच्छास्त्रानुसारेण नारीणाम् अधिकारः पुरुषतुल्य एव । वस्तुतः—जगति सर्वा नार्य आद्यायाः शक्तेर्मूर्तप्रतीक एव । जगज्जनन्याः पूर्णविकासो नार्याम् । अत एव परिचारिकां वृन्दामपि नाहं कदापि भर्त्सयितुं शक्नोमि ।

श्री“मः”—अहो महानुभावता देवस्य?

रामकृष्णः—भूयोऽपि शृणु । स्त्रिया सह सन्न्यासधर्माचरणे का बाधा? वस्तुतः विद्यारूपिणी स्त्री, अविद्यारूपिणी च । विद्यारूपिणी स्त्री भगवत्सकाशं नयति, अन्या तु ईश्वरं विस्मारयति, संसारपङ्के निमज्जयति च ।

नरेन्द्रः—(स्वगतम्) अहो ! आश्चर्यकरी खलु नारीजातिं प्रति देवस्य सम्मानना । अत एव देवेन स्वीकृता साधनसमये गुरुरूपेण भैरवी योगेश्वरी । मातुः सारदामणेश्वरणे एव पूजाच्छलेन समर्पितं साधनफलं समग्रमेव फलहारिणीकाल्याः पूजादिवसे । एतस्य सर्वमेव असाधारणम् अचिन्तनीयम् अपूर्वञ्च ।

केशवचन्द्रः—महाभाग ! अधुना अहं विदायं प्रार्थये ।

रामकृष्णः—भक्तश्रेष्ठ केशव ! क्षणं तिष्ठ । सर्वे वदत—“गुरुः कृष्णो वैष्णवः”

सर्वे—“गुरुः कृष्णो वैष्णवः”

केशवचन्द्रः—नाहं तावत्पर्यन्तं प्राप्तेसरो भविष्यामि । सर्वे मां वैष्णवं कथयिष्यन्ति ।

रामकृष्णः—(विहस्य) बाढम् । भवतु दीर्घकालव्यापिनी निगूढालोचना सुकठिनैव । ततस्त्वं नरेन्द्र ! एकेन सङ्गीतेन अस्माकं श्रोत्रविनोदनं कुरु ।

नरेन्द्रः—(गायति)

जननि मुक्तकेशि ! स्मितं ते मर्मविकासि ।

कमचरण-कमले पावन-दामिनीराशिः ॥

निर्जन-गिरि-कन्दरे
विश्वमातः सारात्सारे ।
स्फुरति ते रूपं वरं ततो मुनिर्गुहावासी ॥
गले तव मुण्डमाला ।
रसना प्रसनलोला ।
श्मशान-निलये ततो राजते वर-सन्न्यासी ॥

महादेव-शवारूढे !

शिवे चिरशुभङ्करे ? !

तामस-वसनधरे ! हस मातर्धरोल्लसि ! ॥

[केशवचन्द्रः प्रस्थानं नाटयति]

रामकृष्णः—अहो ! मधुरिममयी इयं मातृवन्दना ।

लाटुमहाराजः—किन्तु मुक्तकेशी सा माता साम्प्रतं कुत्रास्ते ?

रामकृष्णः—अपि न जानासि ? यस्याः साहाय्यार्थं त्वं सन्न्यासमये
नहवतखानायां स्वयमेव सार्ध-त्रि'सेर'परिमितं सकतुचूर्णं पाकयोग्यं कृतवान्,
सा त्वया न ज्ञाता ? पञ्जरस्था पक्षिणी सा स्वेच्छया भुवि अन्तरिक्षे च सर्वत्र
यातुं शक्नोति, सर्वेषु भूतेष्वपि सैव मातृरूपेण राजते । सा मम परमा
शक्तिः । यूयं सर्वे तां पश्यत—नहवतखानातः सा सारदा सारदायिनी
अस्मान् वंशावरणच्छिद्रपथेन पश्यति सर्वदा, किन्तु वयं तां लज्जापटावृतां
स्वरूपतो न पश्यामः । एषैव शक्ते रीतिः । जननी सर्वभूतभाविनी संरक्षिणी
च ईदृशी एव ।

सर्वे—परमजननीं वन्दामहे ।

कृपापारावारं शिवहृदयहारं पुरजिता

सहानन्दोदामां जलभृदभिरामां स्मितमुखीम् ।

वितन्वानां दीने निखिलगुणहीनेऽपि करुणां

नुमः कामप्येनां जितदनुजसेनामसिकराम् ॥

श्रीश्रीपरमहंसदेवप्रकाशितस्य मातृतत्त्वस्य सैव एकाधार भूता भूयो
भूयो मातरं साष्टाङ्गं प्रणमामः ॥

रामकृष्णः—नरेन्द्र ! पुनरपि मातृस्तुत्याऽस्माकमानन्दवर्धनं कुरु ।

नरेन्द्रः—(गायति)

जननी	मानवजीवनसर्वस्वम्
धमनी-वहने	प्राणेऽपाने
जागरणेऽम्बा	किं वा स्वपने
ज्योतिर्जननी	विश्व-लोके
योगक्षेमे	नित्यसाधने ॥

मदीय-जननी	मूर्त-साधना
धारणैषणा	भजन-कामना ।
आसु सर्वासु	नित्यप्रधाना
परात् परा सा	विश्वतुलना ॥

(श्रीरामकृष्णः समाधिप्रस्तः आस्ते)

॥ सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ अष्टमोऽङ्कः ॥

स्थानम्—काशीपुर उद्यान-वाटी ।

कालः-सन्ध्या ।

श्रीरामकृष्णः—(गायति)

जननी	ब्रह्म हि भरणी शक्तिः ।
जननी	हीशः परमा भक्तिः ।
जननी	स्वर्गः केवलमुक्तिः ।
जननी	त्यजनं चरमा भुक्तिः ॥

श्रीसारदा—भगवन् ! रोगक्लिष्टकण्ठस्य ते सङ्गीतं परिहर्तव्यमेव । पाणिहाटी-धाम्नि सङ्गीतानन्तरमेव तव कण्ठरोगः समधिकं वृद्धिं गतः । तस्मात् कृपया सङ्गीतं भवता परिहर्तव्यम् ।

रामकृष्णः—अपि सङ्गीतं मया स्वेच्छया कृतम् ? नैतन्मे कण्ठगीतं, नापि वा स्वरो मे स्वक एव । वाणीयं मे आनन्दस्वरूपिण्या जनन्याः । सा मां वाचयति इत्यतोऽहं वच्मि ; सा गापयति माम् इत्यतोऽहं गायामि । सा मां नर्तयति इत्यतोऽहं नृत्यामि । यन्त्रमहमसौ यन्त्रिणी । कोऽहम् ? असौ एव सर्वम् ।

मा त्वं चिन्तय । मातृनामोच्चारणेन सन्तानस्य कदापि अनिष्टं न जायते ।

श्रीसारदा—तद् भवतु नाम । नारी मूर्खाऽहम् । मम बुद्धेरगम्यम् एतत् सर्वम् ।

रामकृष्णः—(विहस्य सादरम्) त्वं मूर्खा चेत् पण्डितः कः ? मया तु सततमेव उक्तम्—“त्वं सारदा सारदायिनी, विद्यादायिनी सरस्वती” इति ;

कदाचन समविषयके समालोचने विद्यासागरो मयेत्युक्त आसीत्—पाण्डित्यम् ? केवलपाण्डित्येन, किं भविष्यति ? गृध्रोऽपि ऊर्ध्वम् अत्यूर्ध्वं विचरति । किन्तु दृष्टिस्तस्य जङ्गलं प्रति, यत्रासते गलितमृतदेहाः । पण्डिताः पुस्तकस्थां विद्यामाप्नेयन्ति सत्यम्, किन्तु मनांसि तेषां कुत्र ? हरिपादपद्मयोर्लानं पण्डितं कामं स्वीकरोमि ; किन्तु कामिनीकाञ्चनासक्त-महं तृणायैव मन्ये ।”

अतो हरिपादपद्माश्रितायास्तव पाण्डित्येन किम् ?

श्रीसारदा—देव ! एतत्तव आदरप्रचोदितं वाक्यमेव । तुच्छातितुच्छाहं तव पादपद्मयो रेणुकैव ।

शृणु भगवन् ! रोगस्तव स्वेच्छया जातः । त्वमेव अपसरणक्षमः, यतो भवान् स्वयं ब्रह्मस्वरूपः । तत् कथं भवता कष्टमेतद् आत्मनो न दूरीक्रियते ? न स्वस्य हेतोः, परन्तु अस्माकं सर्वेषां कृते ।

रामकृष्णः—सर्वमङ्गलमङ्गल्ये ! त्वमेव सुस्थिरं जानासि—मम आत्मे-
च्छानामकं वस्तु नास्ति; सर्वमेव मया इच्छामय्याः श्रीचरणयोर्निवेदितमिति ।
त्वं स्वयमेव कथितवती—तारकेश्वरे यदा त्वमात्महत्याप्रतिज्ञापूर्वकम् आत्मानं
भगवत्पादपद्मयोर्निवेदितवती, तदा त्वदीयानि मृन्मयपात्रादीनि स्वत एव
विनष्टानि, तेनैव सुविज्ञापिता भागवती इच्छा । मृत्तिकादिपञ्चभूतजो
जडदेहोऽयं पञ्चभूतेष्वेव निलीनो भविष्यति । किन्तु आत्मा शाश्वत एव ।
तस्मात् व्यतीते आयुष्काले इच्छामय्या इच्छया यदि मृदादिनिर्मितोऽयं
जडदेहः पतति न त्वं व्याकुला भवेः ।

श्रीसारदा—(क्रन्दनरता)अहो ! किं नु मम भवेत् ? त्वद्विरहिता नाहं
मुहूर्तकमपि स्थातुमत्र शक्नोमि । धमन्यां मम रक्तप्रवाहोऽसि त्वम् ! आसे
प्रश्नासे च त्वम्, अणौ परमाणौ च त्वम् । त्वमेव मम प्राणाः, मनः, आत्मा,
जीवनं च । चिराय गते त्वयि कथम् अहं जीविष्यामि ? मा गच्छ । गच्छसि
चेत् मामपि सहैव नय ।

रामकृष्णः—सर्वसाधिके ! जनगणशरण्ये ! मा पर्याकुला भूः । तव
क्लेशादहं नितरां क्लिश्ये । हृदयम् एकदाहं अवदम्—आनन्दमय्यास्तव अश्रु
यदा भूतले पतेत्, पृथिवी तदा ध्वंसमियात् इति । क्रन्दनातुरां त्वां नाहं
द्रष्टुमिच्छामि, न च त्वदनुमतिव्यतिरेकेणाहं निर्गमनं काङ्क्षामि । ततः शान्ता
भव, धैर्यं धर, तव प्रसन्नां स्निग्धां चिरहास्यविमण्डितां मूर्तिं द्रष्टुमिच्छामि ।

श्रीसारदा—(अश्रूणि संवार्य स्वगतम्) धिक् माम् या नायस्ये
दृशमन्तर्दाहं ज्वालयामि । तस्यैव इच्छा विजयताम् । नाहं तमश्रुनिषेकादिभिः
पर्याकुलमिष्यामि । स्वार्थपरायणा कथमहं भवेयम् ? (श्रीरामकृष्णमुद्दिश्य) क्षमस्व
माम् । स्त्रीसुलभा दुर्बलता मामुत्तरलामकरोत् । कठोरः परीक्षादिवसोऽयं
मम । तथा आशिषो मह्यं देहि, यथा जीवनयुद्धे नाहं पराजिता भवेयम् ।

पश्य ! अश्रूण्यहं नेत्रयोर्निष्कासयामि, रोदनशब्दमपि स्थगयामि ।
पश्य ! नाथ ! सारदायास्ते शान्तां मूर्तिम् ।

अथ केवलं प्रार्थये—ब्रूहि तमुपायं येन त्वामहं सुष्ठुतमं सेवेयम् ।
कथं सेवाधर्मे प्रवर्तिष्ये, सार्थकता मे जीवनस्य कथं नु भविता? का वा ते
शेषवाणी—सानुग्रहं ब्रूहि । तस्या झङ्कारेणैव झङ्कृतां करिष्यामि
हृदयवीणाम् । तवैव दिव्यालोकात् प्रज्वलयिष्यामि मम मानसदीपम् ।
तवैव सुधया जीवनं मे सुधासंवलितं करिष्ये । ब्रूहि कस्तवादेशः कश्चोपदेशः?

श्रीरामकृष्णः—सुभगे! नायं मे आदेश उपदेशो वा । परम् एष
मेऽनुरोधः—

“यदा कायं विहास्यामि, तदा त्वमपि शरीरं मा त्याक्षीः । कर्तव्य-
भारो न केवलं मम, तवापि । ईश्वरं विस्मृत्य, अन्याय्यमाचर्य लोकाः सर्वे
कृमय इव विचेष्टन्ते, सातिशयकष्टैः प्रपीड्यन्ते । तेषां संरक्षणं त्वं कुरु,
ईश्वराराधनं च तान् शिक्षय, तेभ्यः शक्तिं देहि, देहि च भक्तिम् । सममेव कार्यं
कर्तुम् आवाम् आगच्छाव । किं वा मया कृतम्? असमाप्तानां मदीयकर्मणां
समापनं त्वयैव करणीयम् ।

श्रीसारदा—अनन्तोऽपारो महासमुद्रस्त्वम्, तत्राहं केवलम् एको
जलज एव । सुकठोरम् अवशिष्टं कर्तव्यं कथं मया एकाकिन्या समापयिष्यते?

श्रीरामकृष्णः—शरण्ये देवि! न त्वं बिन्दुः, त्वं सिन्धुरेव । त्वमेव मे
शक्तिः, मम साधना, मम सिद्धिश्च । जीवनव्रतं मे त्वय्येव प्रमूर्तं जातम् ।

श्रीसारदा—(स्वगतम्) अहो! सहजसुभगसार्वभौमत्वं नायस्य ।

श्रीरामकृष्णः—एकाकिनी त्वं कदापि न स्यास्यसि । सर्वचराचरेषु
प्रमूर्तं मां नितरां सर्वत्र द्रक्ष्यसि, तेषां सेवनमाध्यमेन ममापि संसेवनं संस्पर्शनञ्च
अवश्यमेव भविष्यति । सर्वेषु निःशेषं निखीना त्वं सर्वभूतेषु गूढं प्रविष्टा
त्वं सर्वभूतान्तर्गूढं मां सर्वदाऽन्तिके द्रक्ष्यसि, आवां सहैव स्यास्यावः । न
केवलं तत्, आवामेकीभविष्यावश्च ।

परम् एकत्वेऽपि आवयोः पुत्रकन्याविषये तु त्वमेव गरीयसी,
पितुरपेक्षया मातुः सदैव गरीयस्त्वात् । त्वं सर्वेषां माता कालक्रमेण तद्रूपेण

परिचिता भविष्यसि । सर्वान् मुक्तेः शान्तेः सिद्धेः ऋद्धेश्च पथि त्वं चालयिष्यसि ।

“जननी” “विश्वस्य जननी” इत्येवैव ते सुसदृशी परिचितिः ।

श्रीसारदा—कृतकृत्याऽस्मि । येयं सारदा एतावत्कालपर्यन्तं तव श्रीचरणलीना आसीत्, सा अद्य प्रभृति विश्वजनचरणेषु निवेदिता भविष्यति । महामङ्गलमयपरमदेवदेव ! विजयतां तवेच्छा । मह्यं शक्तिं देहि, आत्मनः पथि च मां चालय । सर्वा मे न्यूनता करुणावरुणालयेन त्वया क्षन्तव्या ।

श्रीरामकृष्णः—कल्याणि ! कल्याणं ते भूयात्, भवतु च विश्वस्य अक्षय्यं कल्याणम् । ऊर्ध्वगगने विचरतु तव जीवनयज्ञस्य होमाग्निशिखा, तेन देदीप्यतां च निखिलं जगत् । प्राणपात्रं ते आनन्दपरिपूर्णं जायताम्, तेन च विश्वमानव आनन्दी भवतु । तव चित्तशतदलसञ्जातममृतं जगत् मधुमयं करोतु । विश्वजननि ! सारदे ! विश्वस्य प्रणामभाजनं भूयाः ।

श्रीसारदा—प्रणमामि विश्वदेवतां विश्वजननीञ्च । विश्वलीनं विश्वातीतं भगवन्तं त्वाञ्च भूयो भूयः प्रणमामि

(सङ्गीतम्)

जननि परकल्याणि ! परात् परे प्रसादिके ।
कालात् कालो लयं याति त्वय्येव कालिकेऽम्बिके ॥
महाधूम्रा महागौरी महामेधा महाधृतिः ।
महाशान्तिर्महाक्षान्तिर्महाश्रुतिर्महास्मृतिः ।
त्वमेव प्रेम सर्वस्वं जगद्धारणकारिणी ॥

अहो कालीरूपम् !

मार्ता पिता स्वसा भ्राता सर्वमङ्गलसाधिके ।
स्फुलिङ्गिनी महादीप्तिस्त्वमेवं जगदम्बिके ॥
शिवस्त्वमसि कृष्णस्वं रामो नृमुण्डमालिनि !
प्रकृतिः पुरुषश्च त्वं व्यक्ताव्यक्त-स्वरूपिणी ।

आद्या शक्तिर्जगद्रूपा मुरलीधरमोहिनी ।
 लक्ष्मीस्तारा सती दुर्गा शक्तिपाशासिधारिणी ॥
 श्रीरामकृष्णः—देवि ! अतः परं ते किं प्रियं करोमि !
 श्रीसारदा—देव इतोऽपि किं प्रियं स्यात् ? तथापीदमस्तु ।
 भवन्तु सुखिनः सर्वे मातृलीलाप्रसङ्गिनः ।
 मधु क्षरतु सर्वत्र जगन्मधुमदस्तु नः ॥

(भरतवाक्यम्)

मातृमणे त्वां नमामि ।
 युगयुगान्तरं तव लाभपरं लसति भारतं भूमिः ॥
 अम्बा अम्बालिका कन्या कुमारिका काव्यायनी मातङ्गिनी ।
 शताक्षी चण्डिका भीमा भ्रामरिका रुद्राणी शिवा कल्याणी ॥

जननि ! त्वं हि सूरद्रामणिः ।

आविरेधि मयि मातः स्नेहमयि तनयस्ते दर्शनकामी ।
 आसे च प्रश्नासे भावनाविन्यासे मातृचरणानुगामी ॥
 नहवतखान-नीलाम्बरोद्यान-पावनीं शरणं प्रयामि ।
 भक्तिप्राणधनं चरणसंबलं त्रायस्व मातस्त्वां प्रणमामि ॥

जननि ! त्वां प्रणमामि ।

मातृमणे ! त्वां नमामि ॥

ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

समाप्तमिदं शक्तिशारदं नाम नाटकम् ॥

कुचेखवृत्तं नाम सङ्गीतप्रेक्षणकम् देवकी मेनन्

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

(नेपथ्ये मङ्गलश्लोकौ गीयेते)

अवतारैर्यथाकालं धर्मरक्षां करोति यः ।
तं वन्दे-मुरलीगानलोलं गोकुलबालकम् ॥
द्वारकेशं दयासिन्धुम् वारिजापरिसेवितम् ।
पारिजातं प्रपन्नानाम् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥

(ततः प्रविशति मद्रपुर्यां मेरीराज्ञीकलाशालायाः नाट्यविभागस्य
कार्यदर्शिनी कलावती नाम विद्यार्थिनी)

कालवती—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

सखि प्रभावति ! त्वरितमांगम्यताम् ।

(ततः प्रविशति प्रभावती संस्कृतविभागस्य कार्यदर्शिनी)

प्रभावती—सखि ! इयमस्मि ।

कलावती—त्वयाद्य कलाशालायाः वार्षिकोत्सवे गैर्वाण्यां किं वा
प्रदर्शनं सज्जीकृतम् ?

प्रभा०—कुचेखवृत्तं नाम प्रेक्षणकम् ।

कला०—सखि ! नाहं देवभाषाभिज्ञा । तथाप्येतद्वक्तुकामास्मि ।
पुराणवस्तुनि कुचेखवृत्ते का वाभिरुचिः स्यादाधुनिकानाम् । नवनववस्तुरताः
हीदानीन्तनाः ।

प्रभा०—सखि ! न मया यथेष्टं स्वीकृतमेतत्प्रेक्षणकम् । परं तु
तत्रभवतीभ्यां अस्माकं कलाशालाध्यक्षया, संस्कृतोपाध्यायिन्या च नियुक्तास्म्ये-
तस्मिन् प्रयोगे । अपरं च, एतत्प्रेक्षणकम् अस्मत्संस्कृतविभागस्य
पूर्वाध्यापिकया नवीनरीत्या रचितम् । तन्मा भूत्ते आशङ्का ।

पुराणमित्येव न मन्दशोभं
न चापि सर्वं नववस्तु हृद्यम् ।
प्राचीनवस्त्वाश्रितमप्यनिन्द्यं
मार्गे नवीने प्रसृतं हि काव्यम् ॥

कला०--सखि ! अस्ति मे कौतूहलम् । कीदृशी सा नवीना रीतिः ?

प्रभा०--ननु जानासि आङ्गलभाषायां ओपेर (opera) इति प्रतिद्धः
प्रचुरसङ्गीतविशिष्टो नाटकाभिन्नयः । एतत्सरण्या निबद्धा खलु प्रस्तुता कृतिः ।

कला०--सखि ! न त्वं केवलं प्रभावती, किंतु प्रतिभावती च ।
तत्तवास्मिन्मुद्योगे विजयं प्रति न मे विद्यते सन्देहः ।

(मणिवन्धघटितसुवर्णघटिकां निरीक्ष्य)

सखि ! अल्पो हि समयोऽवशेषित उत्सवारम्भाय । तद्गच्छामि ।
त्वमप्येहि शीघ्रम् ।

प्रभा०--तथा । (निष्क्रान्ता कलावती)

प्रभा०--(सावेगं) न मया न कृतः प्रयत्नः कुचेलवृत्तस्य नूतनाभिनय-
विषये । तथापि न मे मनः प्रत्येति कार्यसिद्धिं प्रति । तद्विद्वांसः
सामाजिकाः विद्यार्थिनीनामस्माकम् अभिनयवैकल्यानि क्षमया मर्षयन्त्विति
सप्रश्रयं प्रार्थये ।

यथा हि देवदेवेन शबर्याः खादिते फले ।

क्षुद्रे च पृथुके सख्युः परा प्रीतिः प्रदर्शिता ॥

तथा सामाजिकैः सद्भिः सक्षमैश्च हितैषिभिः ।

न्यूनेऽप्यस्मत्समुद्योगे प्रीतिरत्र प्रदर्श्यताम् ॥

(निष्क्रान्ता)

॥ प्रस्तावना ॥

(कुचेलस्य जीर्णगेहस्यैकदेशे भगवदाराधनस्थानम् । ततः प्रातः
प्रविशन्ति दुर्बलाः कुचेलपुत्राः भगवद्भजनाय)

(गानम् - आरभिरागेण)

जय जय देव दयापर सुन्दर ।

जय निजलीलापूतवसुन्धर ॥

देवकीतनय द्वारकानिलय ।

देव दयालय मां परिपालय ॥

जय, जय ।

सरसिजनयन दरस्मितवदन ।

वरमणिमण्डलमण्डितमण्डन ॥

जय, जय ।

नवजलधरश्यामानवमहाराभिराम ।

नवरससुललित अव रमाराम ॥

जय, जय ।

मधुरमुरलीगान-मधुरसपाने ।

मधुकरायते मतिर्मम मधुराजने ॥

जय, जय ।

ललितगोपीजनाकलितपादार्चन ।

गलितपापानिमान् कलय जनार्दन ॥

जय, जय ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

- ॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

नेपथ्ये—

प्रातराराध्य बालास्ते मुरारिमघनाशनम् ।

प्राधावन् प्रातराशार्थं मातुर्निकटमुत्सुकाः ॥

(कुचेलगेहे महानसम्)

(ततः प्रविशति प्रातः स्नाता भूमावुपविष्टा पूजार्थं पुष्पमालां गुम्फन्ती
कुचेलपत्नी । बुभुक्षिताः पुत्राश्च तन्निकटं धावन्ति ।)

पुत्राः सर्वे—अम्ब ! भगवदाराधनं समाप्तम् । बुभुक्षिताः खलु वयम् ।

(गानम् - कापिरागेण)

प्रथमो बालः—(मातरमालिङ्ग्य)—

मोदकं देहि मह्यम्, अम्ब ! मोदकं देहि मह्यम् ।

मोदकं यदि नास्ति गेहे खादितुं किमपि देहि ॥

द्वितीयः—(परिक्रम्य)

मोदकं नास्ति चेद्दीयताम् ।

ओदनं पयसा परं शोभनम् ॥

तृतीयः (रुदन्) ओदनं नास्ति चेद्दीयतां सत्वरम् ।

खादितुं किञ्चिदम्ब वरम्—यत्किञ्चिदम्ब ! वरम्

चतुर्थेन सह इतरे बालाः (भाजनानि रिक्तानि विलोक्य)

(धन्यासिरागेण)

अम्ब देहि कुमाराणामस्माकं मिष्टभोजनम् ।

न वयं क्षुधया तप्ताः भुवि जीवितुमुत्सुकाः ॥

कुचेलपत्नी—(उत्थाय, अश्रूणि प्रमृज्य स्वगतम्)

(मुखारिरागेण)

का माता विधत्ते लोके मादृशी मन्दभागिनी ।

या न शक्ता स्वपुत्राणां प्रियाणां परिपालने ॥

क्लेशयामि कथं कान्तं विषयास्पृष्टचेतसम् ।

श्रीपते ! पाहि ते भक्तान् पुत्रास्त्वच्चरणाश्रितान् ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

(कुचेलगेहे पूर्वनिर्दिष्टं भगवदाराधनस्थानम्)

(ततः प्रविशति उपविष्टः कुचेलः जपमालाहस्तो भगवन्नाम जपन्)

नेपथ्ये—

इत्थं सती प्रतिदिनं वरितापभारं

पुत्रोपजीवनकृते क्षमया वहन्ती ।--

तस्मिन् दिने निजपतिं यदुनाथभक्तं

वक्तुं यथार्थमखिलं विधिना नियुक्ता ॥

(ततः प्रविशति पुष्पमालाहस्ता कुचेलपत्नी, कृष्णत्रिप्रहे च मालामर्पयित्वा देवं प्रणम्य उत्तिष्ठति ।)

कुचेलः—(विषण्णवदनां पत्नीं वीक्ष्य सादरम्)

प्रिये ! किमस्वस्थचित्ता इव वर्तसे । किं वक्तुकामासि ?

पत्नी—आर्यपुत्र ! मर्षयतु भवानप्रियनिवेदनम् । श्रूयतां तावत्—

(गानम्-हुसेनिरागेण आदितालेन)

प्राणनाथ पुण्यकीर्ते ज्ञाननिधे अखिलजग-

त्ताणपरायणदेवप्राणमित्र नमोस्तु ते ॥

प्राणधारणायार्थना नूनमत्र न शोभना ।

दीनकारुण्यहीना अहो भुवि भूरिजनाः ॥

क्षुत्कृशा अतिदीना बाला हृत्परं मे खेदयन्ति ।

दुर्बला हि केलीष्वपि तत्परा न भवन्ति ॥

कामितवरदायकं कामसमं रमानाथम् ।

तान्तजनपोषणार्थं कान्त, गत्वाद्य नम तस्मै ॥

कुचेलः—(उत्थाय, पत्नीम् उपसृत्य प्रशान्तः सन्)

(गानम्-कल्शणीरागेण, त्रिपुटतालेन)

चारुचरिते शुभे कातरा मा भव ।

कारुणिकः साधुरक्षको माधवः ॥

मानधनादयो मानसमोहनाः ।

मानरमणे रतिरामयशोषणा ॥

भक्तजनावनकृत्यपरे हरौ ।
 वक्तव्यमत्र किं भद्रे मुरारौ ॥
 प्रार्थनां किंतु ते व्यथां न करोमि ।
 पार्थसखं यामि कृतार्थो भवामि ॥
 पत्नी—(सहर्षम्) आर्यपुत्र !
 मा गच्छ रिक्तपाणिस्त्वं भगवत्पादसन्निधिम् ।
 तदाहरामि यत्किञ्चित् श्रीकान्तमुपसेवितुम् ॥
 कुचेलः—प्रिये, साधूक्तं त्वया, तथा क्रियताम् ।
 (निष्क्रान्ता पत्नी ।)

(कुचेलः जपमालां करे धृत्वा भगवन्तं स्मरन् तिष्ठति ।
 पत्नी वस्त्रखण्डे बद्धं किञ्चित्पृथुकमादाय पुनः प्रविश्य भर्तुर्हस्तयोर्भक्त्या
 समर्पयति ।)

पत्नी—आर्यपुत्र !
 अल्पं पृथुकमप्येतद् अनल्पफलदायिने ।
 अच्युताय प्रदायास्मै भवेम च्युतकिञ्चिन्मयाः ॥
 कुचेलः—प्रिये !
 यद्वै भगवते दत्तम् भक्तेन श्रद्धयान्वितम् ।
 माधवो हि प्रसन्नात्मा तदश्नात्यमृतोपमम् ॥
 (निष्क्रान्तौ)

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

नेपथ्ये—अथ स मुदितपत्न्या चीरखण्डे निबद्धं
 किमपि पृथुकजातं गोपयन् बाहुमूले ।
 अखिलमुनिभिरीड्यं द्रष्टुकामोऽब्जनेत्रं
 महितसुरपुराभां द्वारकां प्रत्ययासीत् ॥

(द्वारकापुर्या राजपथः)

(ततः प्रविशति पथिकः कुचेलः)

कुचेलः—(परिक्रम्य)

नमो विश्वस्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे ।

विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे ।

कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

(निष्क्रान्तः)

(द्वारकापुर्या रुक्मिणीदेव्या अन्तःपुरम्)

(ततः प्रविशति रुक्मिणीदेव्या सह आसनस्थः कृष्णः)

(कुचेलः प्रविश्य प्रासादस्य बहिर्द्वारं तिष्ठति)

कुचेलः—नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने ।

नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥

रुक्मिणी—(कर्णं दत्त्वा, अङ्गुल्या निर्दिशन्ती)

आर्यपुत्र! पश्यतु भवान्, कोऽपि द्विजवरो भवन्तं स्तुवन् बहिर्द्वारं तिष्ठति ।

भृशं कृशाङ्गोऽपि महान्तरङ्गः

सुचेलहीनोऽपि रुचेरहीनः ।

कोऽयं द्विजातिस्त्वयि भक्तिनम्रः

सत्त्वं गुणो मूर्त इवाभ्युपैति ॥

(भगवान् कुचेलं दृष्ट्वा ससम्भ्रममासनादुत्थाय प्रत्युद्गन्तुं प्रवृत्तः ।)

रुक्मिणी—आर्यपुत्र! सम्भ्रान्त इव भवान् कुत्र गच्छति ?

(निष्क्रान्तः कृष्णः)

रुक्मिणी—अये ! गतो भगवान् स्वयमेव द्विजमानेतुम् ।

(निष्क्रान्ता रुक्मिणी)

नेपथ्ये—

दृष्ट्वा द्वारमुपागतं द्विजवरं त्यक्तासनश्च स्वयं
गत्वा सत्वरमालिलिङ्ग सुहृदं सुस्मेरवक्त्राम्बुजः ।
हर्षोत्फुल्लमतिं वृतं च पुलकैर्भक्त्या च बद्धाञ्जलिं
नीत्वान्तःपुरमातिथेयममितं चक्रे कृपावरिधिः ॥

(ततः प्रविशति कुचेलहस्तमवलम्ब्य कृष्णः, अर्ध्यादिकमादाय रुक्मिणी,
वृद्धः कञ्चुकी च)

कृष्णः—सखे कुचेल ! अत्रार्धासनमलङ्करोतु भवान् ।

(कुचेलः अपसरति भक्त्या । कृष्णः अनिच्छन्तमपि कुचेलं बलादुपवेशयति पर्यङ्के । रुक्मिणी आतिथिं यथाविधि पूजयित्वा तालवृन्तेन वीजयति ।)

कञ्चुकी—(एतदवलोक्य साश्चर्यम्)

सेवमानो ह्यहं देव्या पुरे वार्द्धकमागतः ।

दृष्टपूर्वं न देवस्य भक्तवात्सल्यमीदृशम् ॥

(गानम्-कमाश्-रागेण आदितालेन)

कञ्चुकी—भाग्यवतां वरोऽयम्

जन्मजन्मकृतपुण्यमूर्तिरयम् भाग्यवतां वरोऽयम् ।

देवमुनिवराणामप्यसुलभं पदं

पावनचरितेन साधुनासादितम् भाग्यवतां वरोऽयम् ।

अर्धासनास्थितो विश्वनाथेन समम्

अर्घ्यपूजितः प्रिया वीजितः सादरम् भाग्यवतां वरोऽयम् ॥

(भगवान् कुचेलं तोषयति तयोर्गुरुकुलव्रासानुस्मरणेन)

(गानम्-काम्बोदिरागेण-आदितालेन)

कृष्णः—शोभनवासरमेतदहो सखे ।

शोभनवासरमेतदहो सखे ॥

साधुसमागमनमतिकमनीयम् ।

तत्तु सुहृदो यदि किमु कथनीयम् ॥

उषितयोरावयोर्गुरुवरसन्नि ।

स्मरति भवान् किं तानि दिनानि ॥

इन्धनार्थं सखे काननयानम् ।

सन्ततवर्षान्निशि व्यतियानम् ॥

मुनिवरेणावयोरथ परिमार्गणं ।

स्मरति भवान् किं तानि दिनानि ॥ शोभनवासरं ।

(भगवतः सौहार्दप्रदर्शनेन भक्तिपरवशः अवचनः कुचेलः सन्तोषाश्रूणि विसृजति ।)

नेपथ्ये—निपीय वाक्यानि सुधामयानि

नाथेन विश्वस्य समीरितानि ।

आनन्दबाष्पैर्नवपुष्पकल्पै-

रर्चामिवादाद्विमुपादमूले ॥

नेपथ्ये—एवं मुकुन्देन परं सभाजितः

श्रिया समेतेन स विप्रसत्तमः ।

कथं नु दद्यां पृथुकं रमापते-

रिति प्रहृष्टोऽपि समाकुलोऽभूत् ॥

सद्योऽवगम्य भगवान् प्रणतार्तिहन्ता

भक्तोत्तमस्य हृदयं प्रहसन्नवोचत् ।

कृष्णः—“कच्चिन्न मेऽस्त्युपहतं भवताद्य किंचित्

भक्तैर्जनैर्बत सखे किमदेयमस्ति ॥”

नेपथ्ये—एवं मुकुन्देन कृतानुयोगो

हिया न दातुं स बभूव शक्तः ।

हरिश्च तस्मात् पृथुकं जहार

प्रदर्शयन् गोकुलबाललीलाम् ॥

(भगवान् लज्जयावनतमुखस्य कुचेलस्य बाहुमूलात् पृथुकं बलाद् हत्वा, तस्मादेकं मुष्टिं करे धृत्वा भक्षयितुं प्रवृत्तः ।)

नेपथ्ये—अहो कुचेलः सुकृती यदस्य

जघास कृष्णः पृथुकस्य मुष्टिम् ।

(कृष्णः पृथुकस्य द्वितीयं मुष्टिं गृह्णाति)

नेपथ्ये—पुनश्च भोक्तुं पृथुके गृहीते

जग्राह पाणिं कमला स्वभर्तुः ॥

(रुक्मिणीदेवी भगवतः करं सहसा गृह्णाति । भगवान् सस्मितं विलोकयति ताम् ।)

रुक्मिणी—भगवन् ! अलमलमेकेन मुष्टिना ।

प्रतिप्रदातुमेकस्य मुष्टेरपि न मे श्रियः ।

भक्तेष्वमितवात्सल्यान् मां विस्मर्तुमर्हसि ॥

नेपथ्ये—भक्तस्य दासत्वमुपेयुषाऽमुना

किं किं हितं नो कृतमार्तबन्धुना ।

यो येन भावेन मुकुन्दमीहते

तं तेन भावेन विभुश्च सेवते ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

नेपथ्ये—नीत्वा निशामतिमुदा कृतभोजनः स

श्रीवल्लभेन सहितो महनीयधाम्नि ।

प्रातर्महीसुरवरः कृतनित्यकर्मा

त्रैलोक्यनाथमभिवन्द्य गृहं प्रतस्थे ॥

नेपथ्ये—किञ्चिद्दूरं गते तस्मिन् कान्तां सस्मार स द्विजः ।

कृपाहं दीनवदनां गृहभारभरार्दिताम् ॥

(ततः प्रविशति राजपथे स्वगृहं प्रतिष्ठमानः कुचेलः ।)

कुचेलः—(परिक्रम्य, पर्याकुलस्तिष्ठन्)

अच्युतस्यान्तिकं गत्वा भार्योक्तं विस्मृतं मया ।
किं नु वक्ष्याम्यहं जायामाशाशतजिताशयाम् ॥

(परिक्रम्य, सविमर्शम्)

अथवा नैव मे युक्तं श्रेयःकाले हि शोचितुम् ।
कामं सम्पूर्णकामोऽहं सच्चिदानन्ददर्शनात् ॥

(परिक्रामति)

नेपथ्ये—मार्गे मुकुन्दस्य गिरं विभावयन्
सख्येन देवस्य समीपमेयिवान् ।
सन्तुष्टचेताः स गृहं प्रयान् मुदा
सद्यः सुसौधानवलोक्य विस्मितः

कुचेलः—(नातिदूरे स्वगेहस्थाने महासौधान् विलोक्य सविस्मयम्)

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु
पश्यामि सौधान् सुरसन्नम्यान् ।
(परिक्रम्य, प्रासादाभिमुखः स्थित्वा)

रामा च रत्नोज्ज्वलचारुभूषा
साक्षादिव श्रीरिह मामुपैति ॥

(ततः प्रविशति अर्ध्यादिभिः सह भूषणाद्यैरलङ्कृता कुचेलपत्नी विस्मया-
विष्टचेतसं स्वभर्तारं प्रणमति च ।)

नेपथ्ये—महिलालोकललामतां गता सा
कमलाजानिसखं प्रणम्य कान्तम् ।
अखिलेशातिकृपाकटाक्षपात्रं
सुरलोकोपममानिनाय सौधम् ॥

(निष्क्रान्तौ)

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

(कुचेलस्य प्रासादे महनीया चतुश्शाला)

(ततः प्रविशति कुचेलः पत्न्या सह ।)

कुचेलः—(सर्वतो विलोक्य साश्चर्यम्) प्रिये ! कुत एतत्सर्वम् ?

पत्नी—आर्यपुत्र ! श्रीपतेः करुणाकटाक्षादेव । श्रूयताम्—

मुकुन्दश्रीपदाम्भोजं ध्यायन्त्या पूर्ववासरे ।

साक्षात्पद्मालया दृष्टा पुलकाङ्कितया मया ॥

(गानम-चेन्चुरुद्विरागेण रूपकतालेन)

पत्नी—वीक्षिता श्रीमाता-क्षणं वीक्षिता श्रीमाता

मङ्गलदेवतामन्दहसिता

वीक्षिता ।

अरुणसरोरुहमास्थिता भासुरा ।

अरुणकोटिप्रभाभरितदिगन्तरा ॥

वीक्षिता ।

करपल्लवलसल्लीला कमला ।

वरमणिहारा रत्नकुण्डला ॥

वीक्षिता ।

करुणापूरितचारुकटाक्षा ।

शरणागतपरिपालनदक्षा ॥

वीक्षिता ।

कुचेलः—प्रिये ! किमसाध्यं भगवतः ? परन्तु

अनित्यसुखदं लोकमिमं प्राप्य विरागिणः ।

भजन्ते तं परात्मानं सन्तोऽनन्तसुखाप्तये ॥

नेपथ्ये—(मृदङ्गध्वनिः)

पत्नी—अये ! श्रूयते वाद्यघोषः । मन्ये अस्मत्पुत्राः इतरबालैः सह

श्रीजयन्त्याघोषाय नृत्तमभ्यसितुमत्रैवायान्तीति । तत्तान् प्रोत्साहयाव् ।

(कुचेल आसने उपविशति, पत्नी तन्निकटे तिष्ठति । ततः प्रविशन्ति उत्साहभरिता बाला नृत्तार्थं वाद्यैः सह । बालेषु केचित् गीतसहितं वाद्यं वादयन्ति, अपरे च नृत्तं कुर्वन्ति ।)

(नृत्तं, गानम्-वसन्तरागेण)

पाहि परात्पर लोकहितंकर
 गोकुलसुन्दर दुःखहर ।
 पाहि पीताम्बर गोवर्धनधर
 पाहि कृपाकर चक्रधर ॥
 गोपवधूजनकेलीरञ्जन
 मुरलीवादनदृष्टवदन ।
 देवकीनन्दन दुर्जनभञ्जन
 दुरितविमोचन दरहसन ॥
 सज्जनमानसनर्तनरङ्ग
 प्रेमतरङ्ग कमलाङ्क ।
 नवरसविलसल्लोलापाङ्ग
 श्रीवत्साङ्क विमलाङ्क ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

(कुचेलस्य वासभवनस्य निकटे मङ्गलदीपादिभिः प्रशोभितं श्रीकृष्णमन्दिरम् ।)

(ततः प्रविशति कुचेलः ध्यानस्थः ।)

नेपथ्ये—श्रीलालितोऽपि धनदस्य पदं गतोऽपि

श्रीकृष्णपादभजनैकपरः सुदामा ।

निस्संगतैव सुलभेऽपि महार्थजाते

तस्याभवत् सरसिजाक्षमहाप्रसादात् ॥

(ततः प्रविशन्ति कुचेलपत्नी, पुत्राश्च भगवन्तं पूजयितुम् । कुचेलः
 ध्यानाद्विरमति । ते यथाविधि पूजां कृत्वा गायन्ति ।)

(मङ्गलगानम्-मणिरंगुरागेण रूपकतालैः)

देवकीसुत देवदेव महावतार ते मङ्गलम् । -

देवमुनिनरभूतजातकृपाकर जय मङ्गलम् ॥

गोपिकाजनतारकावृतपूर्णचन्द्र ते मङ्गलम् ।

गोपते मुरलीस्वनावृतमत्तगोकुल मङ्गलम् ॥

कालियादिकदृष्टशिक्षक साधुरक्षक मङ्गलम् ।

कंसमधुदनुर्हिंसक नरसिंहविग्रह मङ्गलम् ॥

पद्मजादिमनस्विनीजनसेवितेश्वर मङ्गलम् ।

भक्तपालक मुक्तिदायक सत्यरूप ते मङ्गलम् ॥

सदा स्वभक्तेषु भृशं प्रसन्नो

रमासमेतः सकलार्तिहन्ता ।

सर्वामयं लोकगतं व्यपोह्य

हरिः स नो मङ्गलमातनोतु ॥

गोविन्दकरुणानृत्तरङ्गेऽम्बाटिगृहे मया ।

जातया देवकीनाम्न्या लघुकाव्यमिदं कृतम् ॥

सङ्गीतनृत्तसहितं बालकाभिनयोचितम् ।

श्रितया कृष्णपादाब्जं दृश्यं भक्तिसमन्वितम् ॥

(समर्पणम्)

येषां गुरूणां स्मरणेन नित्यं

मनः प्रसादं स्वयमभ्युपैति ।

आचार्यवर्यान् मनसा भजे तान्

विद्यासु वाचस्पतितुल्यकीर्तीन् ॥

यैः प्रदत्ता स्वशिष्येभ्यो

विद्या कल्पलतायते ।

तेभ्यः श्रीगुरुवर्येभ्यः

कृतिरेषा समर्प्यते ॥

सर्वज्ञवचनानि^१

अनु० कृ. त. पाण्डुरङ्गी

नन्दिवाहनमीशानं चन्द्रशेखरभूषणम् ।

षडाननगुरुं नत्वा सर्वज्ञः किल भाषते ॥ १ ॥

^२मुण्डितं मस्तकं यस्य कम्बलश्चोत्तरीयकम् ।

यूथभ्रष्टकरीवासौ सर्वज्ञ इति मन्यताम् ॥ २ ॥

^३न कुलालमुता माता न विप्रो जनको मम ।

शशिमौलैरर्भकोऽयं सर्वज्ञ इति मन्यताम् ॥ ३ ॥

करे कपालपालीयं विशाला पृथिवी पुरः ।

हर एव परो बन्धुः सर्वज्ञः श्रीमतां वरः ॥ ४ ॥

ग्रामे सर्वत्र मित्राणि वीथ्यां सर्वत्र बान्धवाः ।

यस्येयं पृथिवी माता सर्वज्ञः कस्य वा भवेत् ॥ ५ ॥

सर्वज्ञ इति नामेदं न गर्वेण समाहृतम् ।

सर्वैः शिक्षित इत्येव सर्वज्ञ इति नामभाक् ॥ ६ ॥

न कश्चित् सर्ववेत्ता स्यात् किञ्चिद्वेत्तापि दुर्लभः ।

न सोऽपि काव्यमर्मज्ञः सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ७ ॥

चित्तज्ञा च प्रिया भार्या सुवर्णं सुगृहं तथा ।

इद्वैव स्वर्गसौख्यानि सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ८ ॥

दधिदुग्धसमृद्धिश्च महोक्षौ पुत्रपञ्चकम् ।

एका पत्नी स्वर्गसुखं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ९ ॥

१. १६०० क्रै.काले जातस्य 'सर्वज्ञ'नाम्नः कर्णाटककवेः सुभाषितानाम-
नुवादाः ।

२. सर्वज्ञः अनेन वेषेण सञ्चरति स्मेति प्रथा ।

३. सर्वज्ञः विप्रात् कुलालमुतायां समज्जनीति प्रथा ।

भार्या रूपवती काष्ठपर्यङ्कश्च गृहाङ्गणे ।
 ज्योत्स्नानिशा स्वर्गसुखं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ १० ॥
 कान्तां च कनकं चैव तरौ पक्कफलं तथा ।
 पश्यन्नाभिलषेत् को वा सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ११ ॥
 शौर्यवैराग्यशीलानि भिद्यन्ते नात्र संशयः ।
 शस्त्रहेमकुचस्पर्शं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ १२ ॥
 अभिसारेण सम्भोगः कण्ठशोषेण गीतिका ।
 लेखनेन च विद्या स्यात् सर्वज्ञः किल भाषते ॥ १३ ॥
 विद्या माताऽनुजो बुद्धिर्विपदो बान्धवा इह ।
 स्वस्थानं च सुखस्थानं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ १४ ॥
 वचसा जायते मैत्रीः वैरं च वचसैव हि ।
 वचसा प्राप्यते सम्पत् सर्वज्ञः किल भाषते ॥ १५ ॥
 औचित्यहीना वागुक्ता शिरोवेदनसन्निभा ।
 औचित्यज्ञा मधुसमा सर्वज्ञः किल भाषते ॥ १६ ॥
 रसिकैरुदिता वाणी चन्द्रोदयसमाऽमृता ।
 नीरसैः क्षुरिकापातः सर्वज्ञः किल भाषते ॥ १७ ॥
 धनिना सह संलापो गुडचर्वणसन्निभः ।
 वमनं निर्धनेन स्यात् सर्वज्ञः किल भाषते ॥ १८ ॥
 कोटिसङ्ख्यासु विद्यासु कृषिविद्या गरीयसी ।
 कृषिहानौ सर्वहानिः सर्वज्ञः किल भाषते ॥ १९ ॥
 क्षेत्रं नोत्पाटितं गावौ गोष्ठस्थौ शकटो लघुः ।
 तृणं चिनोति नो धान्यं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ २० ॥
 पयः शुद्धं प्रियालापः आसनं गोमयाञ्चितम् ।
 कृषीवलस्य गार्हस्थ्यं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ २१ ॥

दासभावे समर्थश्चेदीशभावमवाप्नुयात् ।
 दास एवेशतां याति सर्वज्ञः किल भाषते ॥ २२ ॥
 निगर्हया भराक्रान्तात् पयसो मण्डमुत्तमम् ।
 मृष्टान्नादपि भिक्षान्नं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ २३ ॥
 दीपपात्रे तैलसेके घटधारा न युज्यते ।
 दातव्यं न च दातव्यं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ २४ ॥
 स्वार्थनिष्ठो वचोभ्रष्टः परदारेषु दृष्टिदः ।
 मा भूर्जागृहि जिह्वायां सर्वज्ञः किल भाषते ॥ २५ ॥
 शिरसो घट्नात् पूर्वं नमनं बुद्धिलक्षणम् ।
 घट्ने नतमेव स्यात् सर्वज्ञः किल भाषते ॥ २६ ॥
 स्वान्तः स्यादात्मविज्ञात एकान्तस्त्वपरोदितः ।
 लोकान्तस्तु तृतीयोक्तः सर्वज्ञः किल भाषते ॥ २७ ॥
 एकैव वसतिः पृथ्वी जलमेकं चिता तथा ।
 कुलभेदः कुत इदं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ २८ ॥
 न जिह्वायामस्थिकाष्ठं न स्तम्भो गगनाङ्गणे ।
 नेश्वरे कुलगोत्रे स्तः सर्वज्ञः किल भाषते ॥ २९ ॥
 भोजने तु वरं तक्रं घृतं गोधूमखादने ।
 गृहे मातामही वृद्धा सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ३० ॥
 शून्यः कृषीवलैर्ग्रामो वाणिज्यं गणनातिगम् ।
 अनपत्यं गृहं दुःखं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ३१ ॥
 निर्भयं स्वीकृतं यद्यद्विषमप्यमृतं भवेत् ।
 भीत्याऽमृतं विषं हि स्यात् सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ३२ ॥
 पुरतः पदनिक्षेपः स्वर्गसामीप्यसाधकः ।
 पश्चात् नरकालम्बी सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ३३ ॥

- अनन्तेष्वात्मदोषेषु दोषमेकं परस्य यः ।
भाषते श्वसुतः सोऽयं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ३४ ॥
- प्राज्ञः प्राज्ञेन तुष्टः स्यान्मूढो मूढेन तुष्यति ।
धनेन सर्वे तुष्यन्ति सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ३५ ॥
- कुक्कुटः कुक्कुरो वैधः सेवको गणिका तथा ।
परस्परं गुगुरन्ति सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ३६ ॥
- तन्तुवाद्यं वरं गाने मन्त्रिमैत्री च लौकिके ।
स्वस्य तन्त्रं तु सर्वत्र सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ३७ ॥
- गृहे मार्जारकन्या स्याद्भान्यमुष्टिरुद्धखले ।
ग्रामे कृषीवलसुतः सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ३८ ॥
- नम्रो वेणुः पुनर्दीर्घो क्षिणोत्येव न संशयः ।
न श्रद्धेयः खलो नम्रः सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ३९ ॥
- जिह्वा यथा दन्तपङ्क्तौ जाग्रती वर्तते सदा ।
खलमध्ये तथा साधुः सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ४० ॥
- लवणं शर्करा चैते सारूप्येऽपि पृथग्गुणे ।
खलसज्जनयोरेवं सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ४१ ॥
- सकृद्भोक्ता भवेत् त्यागी भोगी द्विर्भोजनाद्भवेत् ।
अतिभोक्ता तु रोगी स्यात् सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ४२ ॥
- रमरो दग्धः शिवेनेति मिथ्यैव वचनं भुवि ।
नारीकटाक्षे सोऽस्त्येव सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ४३ ॥
- सत्यनिष्ठः सुतः पूज्यः शीलनिष्ठा सती तथा ।
धर्मनिष्ठो द्विजः पूज्यः सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ४४ ॥
- अविद्यादः पिता शत्रुर्बुद्धयदाता गुरुस्तथा ।
माता च रुग्णे सोपेक्षा सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ४५ ॥

परनारीषु न स्निह्येन्न वा स्नेहं परित्यजेत् ।

अस्नेहः पशुवृत्तिः स्यात् स्नेहः पाताय कल्पते ॥ ४६ ॥

वाङ्मर्मज्ञः सुतः श्रेष्ठः शीलमर्मावगा-सती ।

पिता हृदयमर्मज्ञः सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ४७ ॥

विना क्षुधं न भोक्तव्यं क्षुधि नोपवसेन्नरः ।

न च पर्युषिताशी स्यात् सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ४८ ॥

अनिर्जित्येन्द्रियग्राभं स्वर्गं गन्तुं तदा क्षमम् ।

रण्डा यदा स्वर्गराज्ञी सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ४९ ॥

सत्यनिष्ठं वचस्तीर्थं शीलनिष्ठा मतिस्तथा ।

न तीर्थं जलमात्रं स्यात् सर्वज्ञः किल भाषते ॥ ५० ॥

अर्थिबाला^१

चि. द्वा. देशमुखः

वक्षःस्थलन्यस्तमभूत्तदीयं
हस्तद्वयं ; वाग्विभवातिवर्ति ।
लावण्यमासीद् अनुपानद् आराद्
उपागमद् गोपति^२मर्थिबाला ॥ १ ॥

एनां समालोक्य दुकूलवासाः
किरीटधारी वसुधाधिराजः ।
सिंहासनादाश्रवतीर्णवान्, तां
द्रष्टुं परिप्रष्टुमुपव्रजन्तीम् ॥ २ ॥

राजन्यकं ग्राह्यं 'किमत्र चित्रम् !
श्रियं दिनस्याप्यतिशेत् एषा ।
सा दीनवेषा सुषमामुवाह
मेघावृते खे स्फुरतो हिमांशोः ॥ ३ ॥

गुल्फौ तदीयौ प्रशशंस कश्चित्
कश्चिच्च नेत्रे असितालकानि ।
वपुस्तथा दृष्टिविलोभनीयं
तुष्टाव कश्चिन्नृपतेः सदस्यः ॥ ४ ॥

रम्यास्यमेवंविधमीदृशी श्रीः
देशेऽखिलेऽभून्न हि दृष्टपूर्वा ।
शेषे स्वयोग्यं क्षितिपो 'अर्थिबाला
भविष्यतीयं महिषी ममे'ति ॥ ५ ॥

१. टेनिसन्नामकस्याङ्गलकवे: "बेगार् मेय्ड्" (The Beggar-Maid)
इत्याख्यस्य खण्डकाव्यस्यानुवादोऽयम् ।

२. King Cophetua.

अनुवादप्रकरः^१

वे. राघवः

१. श्रेयानागन्तुकः प्रेयान् न तु ज्ञातिश्च दुर्मनाः ।

२. अवात-तापो वर्षेण विना नैवापगच्छति ।

(सर् वा. स्काट्)

३. यत्पतामस्तदस्माकं महतां च न पाप्मने ।

तत्तु तथ्येन माहात्म्यं यदुत्थानं पदे पदे ॥

(गोल्ड्स्मिथ्)

४. कामः करोति सर्वं च कल्पनाजननी स्पृहा ।

५. अद्भुतस्तम्भिता मूढाः प्राज्ञो ज्ञात्वानुमोदते ।

(कस्यापि)

६. अनयोपार्जितं वित्तं न प्रायः सुख्यं व्रजेत् ।

(स्काट्)

७. यदा रजन्यन्धतमा तदासन्नतमं ह्युषः ।

(स्काट्)

८. तुच्छेष्वदौ विनोदाय रुचिं बध्नन्ति ये नराः ।

पुरुषार्थैरिवान्ते तु तैरेवामी प्रबाधिताः ॥

९. क्षणं तान्तं मनः शक्तं कर्तुमुत्साहमुच्छ्रितम् ।

बलाज्झम्पां मृगः कर्तुमादौ पश्चाद्यथाश्नति ॥

१०. सन्तो धर्ममार्गे मन्दं सरन्ति । मूर्खाः कुपये द्रवन्ति । कुतः ?

तृष्णावेगो हठादाकर्षति । ज्ञानदीपस्तुं दिशं सूचयति ।

११. मौनमच्छलं मित्रम् ।

१२. जगत एकस्यार्धस्य प्रीणनाय एष साधिष्ठ उपायः-यद् अन्येनार्धेन

उच्यते नैव तद् गणय । यतः एकस्यार्धस्य प्रेक्षायां ये त्वयि दोषाः,

ते अर्धान्तरस्य दृष्ट्यां गुणतया स्तोत्रार्हा भवन्ति ।

१. एते अनुवादोः - तदा तदां पठितेभ्यः आङ्ग्लादिविविधग्रन्थेभ्यः अभिरुचितानां पङ्क्तीनामभिप्रायाणां च कचित् साक्षात् कचिच्छायया मनागुप-
बृंहणेन च कृताः । वे. रा.

१३. जङ्गमसुवर्णकारापणवदवभासमानं कञ्चन प्रभुं कोऽपि शठो वटुर्ददर्श ।
तमेष वीथीषु उपवीथिषु च प्रतिपदं वन्दमानोऽनुससार । प्रभुणा
घृतानां भूषणानां कृते तस्मै कार्त्तव्यं च मुहुराविश्वकार । तमेवं
कुर्वाणो वटुं विलोक्य चक्रन्द प्रभुः 'किमेष मनुते वटुः?' इति ।
पुनरप्याह वटुम्—'सखे ! नाहं ते यत्किमपि मे भूषणमयच्छम्'
इति । प्रत्यवदत् स वटुः—'सत्यं नायच्छः', किन्तु तान्यवलोकयितु-
मनुमतिं मे प्रायच्छः । तवापि तावदेव तैः प्रयोजनम् । तन्नैवावयोः
कापि भिदा वर्तते । परन्तु भूषणभाररक्षणक्लेशस्ते महान् भवति, स
च न मे तथाभिरुचित उद्योगः' इति ॥

१४. कृतज्ञता प्रेम च

कृतज्ञता प्रेम च परस्परं प्रतिकोटिवर्तमानौ भावौ । प्रेम नाम
प्रायो विषयमस्मदनुज्ञां विना सहचरेषु न्यस्यमानो विषयः । स
वृत्तचरमुपकारं नापेक्षते ।

सुकरः सुभगश्चायं भावः प्रेमेति । कार्त्तव्यं तु मनसः परं लज्जापयित्री
अवमानकरी च कापि व्यवस्था ।

आतो नानुपरुष्यान्त्योन्यमिमे प्रेमकार्त्तव्ये एकस्मिन्नेव हृदये सहवसतिनी
दृश्येते ।

कृतज्ञतानिर्वन्धनम् ऋणोपद्रव इव । अनेन कार्त्तव्य-ऋणेन न प्रयोजनं
किमपि उत्तमर्णस्य, अधमर्णश्च क्लिश्यमानः प्रत्यर्पयति ।

यतः प्रेम स्वरसतरम्, तत उपकारात् निर्वन्धाच्च चिरतरस्थायी उपहारः ।

१५. अत्याकर्षे छिद्यते स्नेहतन्तुः ।

१६. अहो करुणायमवस्था ! ये लोकबोधनाय परस्परमुपकर्तुमेव प्रसूताः,
यदेत एव पण्डिताः परस्परं भिद्यन्ते, ततः स्वव्यापारमेव उपहास्यं
कुर्वन्ति च ।

१७. गोमयकल्पं वित्तम् । एकत एव राशीकृतं न केवलं निरर्थं तत्,
अपि तु पूतिगन्धैर्दुष्यति च । प्रत्युत विश्रुतो विस्तारितं चेत्,
तज्जगतीमेव परं पोषयति ।

१८. पामराणां प्रेक्षा मृगाणां चेतनाशक्तिरिव । अत्यन्तफल्गुप्रपञ्च एव
पर्यस्तापि, तस्मिन् प्रपञ्चे बलवती, अनुस्यूतरूपा, सिद्धिमती च
व्याप्रियते सा ।

१९. जन्मभूमिः

अन्यादृशमस्मानभिरञ्जयत् प्रलोभकं किञ्चिद् अस्मज्जन्मक्षेत्रे वर्तते ।
यान् कांश्चन वा पातोत्पातान् आयुःकाले वयमनुभवाम, यत्र कुत्र वा
भ्रमाम, अस्माकं तान्ता मनोरथा अन्ते विश्रान्तये जन्मभूमिमनुस्मरन्ति ।
यत्र वयं प्रसूताः तत्र वयं प्राणान् मुमुक्षुः । एतादृश्या मनोऽभिरामया
प्रतीक्ष्यैव सर्वा विपदप्यस्माकं जीयते ।

२०. निसर्गतो विपदा सह वयस्यभावो नाम क्षमाया वेदान्तस्य च तत्त्वतोऽ-
भ्यासमार्गोऽयम् ।

(गोल्ड्स्मिथ्-सिटिसेन् आफ् दि वोल्ड्)

२१. स्वादुतममपि मधु जुगुप्स्यते । भोगनैरन्तर्यं क्षुधमाकुलयति । अतः
परिमितं भवतु प्रेम । तदैव तत् स्थास्तु । अतिवेगोऽपि अतिमान्धमिवैव
भवति ।
(वेक्स्पियर्-रोमियो अण्ड् जूलियट्)

२२. स्तोकाः शोको महत्प्रेम दर्शयति । शोकभूयस्त्वं तु ज्ञानवैकल्यमेव
दर्शयति ।
(तदेव)

२३. बलादपि क्षान्तिरेव महीयसी ।
(रस्किन्)

मोगल्चक्रवर्तिभिः पर्षियन्भाषायां लिखितानां केषांचनानुवादाः—

२४. कृष्णतन्तुभिरोतश्चेत् नरस्य विधिकम्बलः ।

नैव गङ्गापि शक्नोति शुभ्रं क्षालयितुं च तम् ॥

(पित्रा बाजहानेन पुत्राय दाराषिकोह्-नामकाय प्रेषितमिदम्)

२५. दर्शनात् स्मरणं विशिष्यते ।
२६. ये मर्तुं सन्नद्धाः तेषां सर्वमेव दैवप्रेषितमकालकष्टमनुग्रह इव ।
२७. मृतेरूर्ध्वमपि कूरा विरमन्ति न पीडनात् ।
मृतेऽपि कङ्केतत्पत्रं शराणां पत्रतां गतम् ॥
२८. कुटिलानां मेधाया अपि मुग्धानामज्ञानं वरीयः ।
२९. नरस्य काममग्नस्य वर्तते किं विपद्भयम् ।
का वा चिन्ता कबन्धस्य स्वशिरःशूलमन्तरा ॥
३०. शत्रौ भजति सारल्यमवधानं न मुच्यताम् ।
शैबलाधो-जलं यद्वत् स्याच्छाठ्यमवगुण्ठितम् ॥
३१. आधुनिकद्रविडकवेः सुब्रह्मण्यभारतीतः—
वृद्धस्य बुद्धेः परिपाकमेतं
मनोदृढत्वं च वयःस्थितानाम् ।
यूनां समुत्साहमिमं, शिशूनां
मनश्च मे देव महेश देहि ॥

आन्तरात्मिकी परिपूर्णता¹

अस्ति पुष्पमेकं यस्य नाम “आन्तरात्मिकी परिपूर्णता” इत्युद्घोषितं मया । इदं सुविख्यातं चम्पकं पुष्पम् । अस्मिन् पुष्पे वर्तन्ते पञ्च दलाः । प्रत्येको दलः सूचयति चेतनाया एकं विशिष्टगुणं गतिं वा । अथ च संयुक्तैः पञ्चभिर्गुणैर्निर्मायतेऽन्तरात्मनः परिपूर्णता । प्रारम्भे तेषां गुणानां नामान्यासन् । उक्तानि मया—१ समर्पणम्, २ सहृदयता, ३ श्रद्धा, ४ भक्तिः, ५ अभीप्सा च । नूनमेवार्थोऽयं परिवर्तनीयो भवति देशकालपात्रानुसारेण । वस्तुतो यदा ददाम्यहमिदं पुष्पं कस्मैचिज्जनाय तदा नाभिप्रायो मे सदा गुणैरेभिरेव भाव्यमिति । एतानर्थान् परिवर्तयेऽहं तस्मिन् काले तस्य नरस्य प्रयोजनानुसारेण । तथापि तु निर्मातुं शक्नुमो वयं सर्वसामान्या योजना-मेकाम् । सर्वासु स्थितिषु, सर्वेषु गुणसमुच्चयेषु च सर्वेभ्यो नरेभ्यस्तथा सहृदयतैव सदैव तेषां गुणानां प्रथमा विद्यते । कथम्? यदि नास्ति सहृदयता, न खलु प्रगन्तुं शक्नोति नरः पदमर्धमपि । अत एव सर्वप्रथममावश्यकं वस्त्वस्ति सहृदयता, सततं च सत्यमेतत् ॥

शब्देनान्येनापि ज्ञातव्येयं यदीच्छथ यूयम् । अस्ति स शब्दः ‘पारदर्शकता’ इति । अहमधुना बोधयान्येतत् ॥

यदा आगच्छति कश्चिन्नरो मम समीपे पश्याम्यहं च तम्, तदा प्रक्षिपामि दृष्टिं मे तस्य नेत्रयोरेव केवलं सुतीक्ष्णं च । चेदस्ति स नरः सहृदयः, ‘पारदर्शकः’, तर्हि तस्य नेत्रैरन्तः प्रविशामि, पश्यामि च स्पष्टतया तस्यान्तरात्मानम् । परं पश्यामि यदा तं तस्य नेत्रयोरावरणं च; पुनश्च लभेऽहमेकां यवनिकां तत्र वा गत्वा किञ्चिद्दूरं प्राचीरमेकं वा अन्यमतिकृष्णं वस्तु पश्याम्यहम् । यदा प्रेवष्टुमन्ते मया भेत्तव्यान्येतानि वस्तूनि, स्थाने स्थाने च करणीयानि छिद्राणि, तथापि न विश्वसिम्यहम्, यदन्तिमकाले कस्यचिदभेद्यस्य लोहप्राचीरस्य सम्मुखे नोपस्थास्यामि, तर्हि

1. श्रीमातुः प्रेक्षसाहित्यादुद्धृतोऽयं निबन्धः । अनुवादको जलेश्वरः, श्रीअरविन्दाश्रमः, पाण्डिचेरी ।

तास्ववस्थासु न प्राप्नोम्यन्तरात्मानम्, घोषयितुं च शक्नोमि यन्नास्त्ययं पुरुषः
सहृदयः । यत्सत्यं न भवति पारदर्शक एतादृशो जनः । अतः एव वर्तत
इदमेव सर्वप्रथमं वस्तु ॥

श्रद्धैव द्वितीयं वस्तु, सा च स्पष्टतया प्रयोजनीया सर्वाभ्यः प्रगतिभ्यः ।
तस्या अप्यस्त्यन्यः शब्दो यः सीमितत्वेन दृश्यमानोऽपि विभर्ति महत्त्वमत्यधि-
कमिति मे मतम् । स शब्दो 'विश्वास' एव । यदि नास्ति तव श्रद्धा
भगवति पूर्णविश्वासेन पूरिता, तव विश्वासो नशितुमारभते वा, तदानीं
भागवतशक्तिकृपयोः तव श्रद्धाऽपि नश्यति क्रमशः । ईश्वरस्य विश्वासपात्रत्वाय
न कल्पसे त्वम् । सन्त्येतास्तिस्रो महस्यो बाधाः ॥

नैकदा न हि परं च यदाकदा सम्भवमिमं यस्वमारभसे श्रद्धातुं मन्यसे
चात्मनः श्रद्धाऽचलेति सा श्रद्धाऽपि घोषयति—भगवानेव केवलं करोति सर्वम्,
कर्तुं च शक्नोति सर्वम्, यावच्च प्रवर्तते मयि चान्येषु च, तद् भगव-
क्तियामात्रम्, भगवता विना नान्येन सम्भवति किञ्चित् । एवंप्रकारेण त्वं
परिवाहयसि स्वश्रद्धाम्, निश्चयेन बाह्यत एव, युक्तियुक्तान्तिमतरपर्यन्तम्, परं च
कतिपयकालादनन्तरं त्वमारभसे दूषयितुं भगवन्तं कुकर्मभ्योऽतिभयावहेभ्यः
तं च मन्यसे वास्तविकं दानवमेकं स्रष्टारमस्य जगतः सकलानामनर्थानाम् ॥

अथवा कथयसि त्वमस्ति मे श्रद्धा भगवानिति, परं चैतज्जगत्सम्बन्धे
त्वं न जानासि किमिदमिति न चास्मिन् विश्वसिषि त्वम् । त्वं कथयसि—
“प्रथमतोऽहमेव मुखे दुःखं, भाग्यहीनोऽहं, सर्वेष्वन्येषु हृतभाग्यतमोऽहम्” ।
यत्सत्यं सदैव मनुष्यो मन्यत आत्मानं विपन्नतरम् । पार्श्वजनेभ्यो
ब्रवीति च सः—“जीवनमस्ति कठिनं मे । अप्यस्ति भगवान् परमेश्वरो
दयाकृपाप्रेमसामञ्जस्यमहोदधिः ? तर्हि कथमहमस्मि इयान् भाग्यविहीनः ?
नूनमेवास्ति भगवान् दुर्बलः । अन्यथा, कथं स कृपानिधिर्भगवान् त्यजति
मां विपदि ?” इति द्वितीया बाधा । अथ तृतीया बाधा ; वर्तन्ते केचिज्जना
अतिशयविनीतभावाः, अतिशयभ्रमाक्रान्तदीनतापरिप्लविताः कथयन्तः—

“असंशयं भगवता त्यक्तोऽहमस्म्यर्थविहीनः, मां न किञ्चिदपि कारयितुं शक्यं तेन, मया सर्वं त्याज्यमुचितम्” इति । यदि जायते सततमेतादृशी कठिना, ततो नासि त्वं श्रद्धान्वितो न च विश्वसिषि, त्वं भगवति पूर्णतया ॥

तदनन्तरमस्मिन् क्रमेऽधुनाऽऽयाति भक्तिः । निश्चयेनास्ति भक्तिर्महद्वरं वस्तु, परं चैषाऽपि यावन्नास्ति युक्ताऽन्यैर्बहुभिर्वस्तुभिः तावन्नेतुं शक्नोति त्वामनेकान् भ्रमान् । यतो नु रक्षति मनुष्यः स्वस्याहङ्कारं भक्त्या साकम् । भक्तिवशोऽपि त्वं चरितुं शक्नोषि दुरहङ्काररीत्या । त्वं चिन्तयसि स्वकीयां भक्तिम्, एकमात्रान्निजस्य किल भक्तिमेव, फलतः केवलमात्मनो विषय एव रोचते तुभ्यम् । अथ च त्वन्न मनसि विषयेऽन्येषां च जगतश्च स्वयं क्रियमाणस्य कर्मणश्च निजस्य कर्तव्यस्य च । अत एव जायसे त्वं भीषणाहङ्कारमयः । अपरं च यदा त्वमनुभवसि यत्त्वं न लभसे स्वभक्तिप्रत्युत्तरं भगवतः केनचित् कारणेनापि, प्रत्युत्तरं च नायाति प्रतीक्षितोत्साहं परमेश्वरात्, ततो जायसे त्वं निराशः, पतसि चैकस्यामथ वा तिसृषु कठिनासु हि मयोपरिवर्णितासु । मन्यन्ते जना भगवन्तं क्रूरम्—जॉयतेऽस्माभिर्यज्जाताः केचिद् भक्ता ये दर्शयन्ति निजसम्पूर्णक्रोधं भगवन्तं प्रति, तं दूषयन्ति तथा उदासीनता-कठोरतादिदोषैः—अथवा पुनश्च शोचन्ति ते—“अवश्यमेव कृतो महानपराधो मया, भगवद्दृष्ट्यां निरर्थकोऽहं त्यक्तश्च तेन” इति ॥

अधुना लसति सा क्रिया या भक्त्या सह तस्याः पूरकरूपेण सदैव प्रवर्तनीया स्थापितव्या च । सा हि खलु कृतज्ञता । अथ भगवानस्ति अनुभवति च मनुष्यो भगवते विस्मयादुत्पन्नं कृतज्ञताभावम् इति भावो भरति त्वां यथार्थतो महताऽऽनन्देन । इति भाव एव—“यदस्ति भगवान्, विश्वेऽस्त्येकं वस्तु यदुच्यते ‘भगवान्’ इति नाम्ना, यावन्मात्रं पश्यामो वयमस्मिन् पृथिवीतले तन्नास्ति घृणास्पदमपि”—जनयति त्वयि वर्णनातीतानन्दधाराम् । यदा यदा प्रददाति वस्तु क्षुद्रमपि तुभ्यं भगवत्सत्ताया महान्तं सत्संस्पर्शं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपं तदा तदा पूर्यते तव हृदयं तेनातीवापूर्वानुभवेन मिष्टतमस्वाद-

पूरितगभीरकृतज्ञतानुभवेन यो नास्ति प्राप्यः कस्मिंश्चिदन्यस्मिन् हर्षे ।
एदर्थं वदाम्यहं यद् भक्तिः स्वयमस्त्यपूर्णा, तथा साकमवश्यमेव स्थापयितव्या
कृतज्ञता ॥

अथागच्छेम वयमन्यं गुणम् । एकदा वर्णितो मया साहसविषयः,
उक्तं च मया कठिनकार्याय, परमकठिनकार्याय रुच्येष साहसमिति ।
परमकठिनकार्यायैषा रुच्येवाभीप्सा नाम—इत्यभीप्साऽभिभवति त्वां पूर्णतः
प्रक्षिपति च त्वां चिन्तनहीननिःशेषभावेन प्रत्यागमनसंभावनां विनापि
भगवदन्वेषणमहाकठिनकार्ये, भगवत्साक्षात्कारमहादुष्करकार्ये, भगवत्प्राप्तिमहत्तर-
दुःसाध्यकार्ये च । एतस्याशयोऽस्ति प्रक्षेप्तुमात्मानमपरिचितभयावहकार्ये क्षणमपि
विना पश्यन्तं पृष्ठं प्रति विना पृच्छन्तश्च भवितव्यताम् । यतः चेत्त्वं पृच्छसि
यत् कुत्र त्वं पतिष्यसि ततः त्वं कदापि नारप्स्यसे, तत्रैव स्थास्यस्यचलः,
तव पादद्वयं तस्मिन् स्थान एव स्थिरं भविष्यति दृढतापूर्वकं त्वं च भेष्यसि
स्वस्य समतानाशात् । अत एव कथयाम्यहं तं गुणं “साहसम्” इति ।
परं च यत्सत्यं सोऽस्त्यभीप्सा । एते द्वे संगच्छेते । सदभीप्सा सततमेव
भवति साहसान्विता ॥

इत्थं वर्णिताः सन्ति चत्वारो गुणाः । अधुना संयुज्यते मया पञ्चमं
वस्तु धैर्यं नाम । धैर्यं परमावश्यकम् । यदि त्वं जायसे हताशो निजकठिनताभ्यः,
ताः पराजेतुमसमर्थश्च, चेत्त्वं न तितिक्षसि आघातान्, न शक्नोषि योद्धुं तैः
सह तथा, न च प्रगन्तुमर्हसि कारणैस्तैः; तर्हि त्वं नाग्रे सरिष्यसि यथेष्टम् ।
आघाता उद्भवन्ति तव दोषभ्रान्तिभ्यः । यदा त्वन्न निरीक्षसे तव
क्षुद्रमभ्यासनिर्मितं जीवनं प्रथमत एव, तदा त्वं निराशो भविष्यसि त्यक्ष्यसि
चान्ते प्रयासं निजम् ॥

धैर्यं भवत्यध्यवसायः स्वकीयक्रियास्वरूपे । अर्थात् आवश्यकतानुसारं
तदेव कर्म त्वया कर्तव्यं नैकदा सहस्रकृत्वोऽपि । किमपि विकासं कृत्वा त्वं
मन्यसेऽधुनाऽत्र स्थितोऽहं दृढमिति, परमयं सदैव सम्भवः तत्र जायते ।

कश्चिद्विकारः य आनयति पूर्वकठिनाः । त्वं बोधसि यत्तव समस्या समाहिता परं पुनरेव त्वया समाधातव्या सा । यतः पुनः पुनरेवायाति सा नैकेषु रूपेषु । सैव समस्या ता एव कठिनाश्च पुनः पुनः लक्षकृत्वो जेतव्याः त्वया । तर्हि त्वं भवितुं शक्नोषि निश्चितोऽस्मिन् विषये यत्त्वं स्वीयं लक्ष्यं प्राप्स्यसि ॥

मया ल्यक्तमेकमतिमहत्त्वपूर्णं वस्तु—तदेव समर्पणम् । साम्प्रतम् श्रीअरविन्दस्य कथनमस्ति यत् समर्पणमेव विद्यते सर्वप्रथमसर्वोपरिपरमप्रयोजनीयं योगसाधनाय । तेन विना योगसाधनमेवाशक्यम् । अत एव कथयितुं शक्नुमो वयं यत् समर्पणमस्ति प्रारम्भिकोऽनिवार्यो मनोभावो न त्वेको गुणो योगसाधकस्य । यदि नासि त्वमुद्यतः समर्पणं कर्तुं तर्हि तस्मिन् मार्गे नास्ति तव पदार्पणाधिकारोऽपि । परं चास्य समर्पणस्य परिपूर्णतायै सर्वाङ्गीणतायै च मया वर्णिताः पञ्च गुणा आवश्यकाः । तस्मादेवं प्रस्तावो मम । सर्वोपरि शीर्षस्थाने समर्पणं स्थापयाम्यहम्, यतः पूर्णयोगस्य साधननिमित्तं प्रथमतो भगवते सम्पूर्णसमर्पणस्य सङ्कल्पः कर्तव्यः । ऋतेऽस्मान्नान्यः पन्थाः । अयमेवैकमात्रो मार्गः । तदनन्तरमान्तरात्मिकपरिपूर्णतानिमित्तं पञ्चैते गुणाः प्रापणीयाः । इति शुभम् ॥¹

1. नास्ति वार्ता अत्र स्वर्णचम्पकस्य । अत्र वर्णितं चम्पकं पुष्पं बाह्यश्चेतमन्तःपीता भासमयम् उत्तरे भारते “गुलेचीन” इति कथ्यते ।

“हसत” .

को. ल. व्यासराजशास्त्री

भार्या—भवता क्रीतोऽयं दर्पणः ‘भूतं’ दर्शयति ।

भर्ता—न हि न हि । तव मुखमेव दर्शयति ।

अध्यापकः—गोपाल ! पक्कापकयोः अप्रफलयोः को भेदः ?

गोपालः—अपक्वमप्रफलं किञ्चिदम्लम् । पक्वं तु अतीव अम्लम् ।

चैत्रः—सखे ! त्वं वल्लाडम्बरप्रियोऽसि ?

मैत्रः—त्वं न जानासि लोकस्य पन्थानम् । पश्च —‘पीताम्बरो रमां
लेभे विषं लेभे दिगम्बरः ।’

सुता—तात ! अद्य सायं देवालये भाषणं करिष्यामि ।

पिता—किमत्राश्चर्यम् ? भाषणार्थमेव खलु त्वया प्रत्यहं देवालयं
प्रति गम्यते ।

अध्यापकः—रे चैत्र ! त्वं रामशब्दादन्यं न जानासि । कथं ते
परीक्षायां विजयः स्यात् ?

शिष्यः—आर्य ! ‘राम’शब्देन मोक्षमपि सुलभं वदन्ति । परीक्षायां
विजयः कथं दुर्लभः स्यात् ?

गायकः—नाहमन्येषां खेदं द्रष्टुं प्रभवामि ।

रासिकः—अत एव गायता त्वया चक्षुः निमील्यत इति तर्कयामि ।

सुतः—तात ! मां समुद्रतीरं नयसि वा, न वा ?

पिता—न नयामि । किं करोषि ?

सुतः—एवं तर्हि मातरं निवेदयामि ।

भार्या—शैत्येन कम्पते मे शरीरम् ।

भर्ता—तव दर्शनेन सर्वदा कम्पते मे शरीरम् । शैत्येन न मे कश्चिद्विशेषः ।

मत्कुणः—सखे ! अद्यत्वे जनाः रक्तहीनाः दृश्यन्ते ।

मशकः—आहारसामग्री महामूल्यदानेन क्रेतव्या, कथं जनाः पुष्टाः स्युः ।

भर्ता—किं त्वया सजीकृतमिदं भक्ष्यम् ?

भार्या—न हि न हि । तव मात्रा ।

भर्ता—अत एव अतीव रुचिरं वर्तते ।

एकः—अस्मिन् काले सर्वत्र मिश्रविवाह एव प्रवर्तते ।

अन्यः—किं दुःखमिश्रः ?

वैद्यः—सर्पेण दष्टस्याङ्गस्य छेदः कार्यः प्राणानां रक्षार्थम् ।

अन्यः—कश्चित् तु शिरसि दष्टः । तर्हि ?

एकः—अचिरेण चन्द्रग्रहणं भविष्यति ।

अन्यः—किं राहुणा, उताहो केतुना ?

एकः—न हि न हि ! रष्यादेशेन अमेरिकादेशेन वा ।

आचार्यः—अनूरुः कस्मात् सारथ्ये नियोजितः सूर्येण ?

शिष्यः—अन्यथा विश्रमाय रथादवरोहेदिति भिया ।

उपाध्यायः—गोभिल ! कस्मात् पाठाः सम्यक् न परिशीलिताः ?

शिष्यः—मम पित्रा दैवज्ञशिरोमणिना उक्तम्—मम विद्यायोगो नास्तीति ।

उपाध्यायः—तत् पितृवाक्यपरिपालनं पुत्रधर्म इति प्रवृत्तोऽसि ?

उपाध्यायः—गुणिनः पात्रस्याभावे किं कर्तुं न शक्यम्?

शिष्यः—दानादिकं कर्तुं न शक्यम् ।

अन्यः—मन्ये, कूपात् जलमुद्धर्तुं न शक्यम् ।

मर्ता—प्रिये! अहं विस्मरणशील इति असकृन्मां परिहससि ।
अद्य त्वमेव विस्मरणशीला संवृत्ता ।

भार्या—कथम्?

मर्ता—धूमशकटादवरोहन्त्या त्वया शून्यहस्तया समागतम् ।
मदीयेन सह त्वदीयमपि छत्रं मया आनीतम् ।

भार्या—हन्त ! न खल्वावाभ्यामावयोश्छत्रे गृहानीते ।

रावणः—लङ्कादाहे प्रज्वलितो वह्निः किं कुम्भनिकुम्भकुम्भकर्गा-
दिभिः न निर्वापितः?

मन्त्री—राजन् ! निर्जीवनास्ते कुम्भादयः ।

निकषोपलः

पण्डितक्षमाराव्-विरचितं पुस्तकत्रयम्-

१. स्वराज्यविजयः, प्राप्तिस्थानम्-श्रीमती लीलाराव् दयाल्,
३७ न्यू मरिन् लाइन्स, मुम्बापुरी १, मूल्यम् रू ६.

२. ग्रामज्योतिः, प्राप्तिस्थानम्-जे. सि. चेट्टर्जी, ३ भूपेन्द्र बोस्
अवेन्यू, कल्कत्ता ४.

३. कथामुक्तावली, प्राप्तिस्थानम्—लीला राव्-दयाल्, ३७ न्यू मरिन्
लाइन्स, मुम्बापुरी १, मूल्यं रू ४. ८.

कतिपयेभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं दिवं गतापि क्षमा राव् महाभागा यशः-
कायेनास्माकं मध्ये जीवति. संस्कृतायात्मनो जीवितमर्पयित्वाऽनया विरचितैः
काव्यकुसुमैः स्थावरं यशः समपादि । पदलालित्यविषये प्रथायाः पात्रतां
गता दृश्यते । अनया बहवो ग्रन्थाः प्राणायिषत । तेषु उपरिनिर्दिष्टं
ग्रन्थत्रयमिदानीं निरूप्यते ॥

स्वराज्यविजयः आनुष्टुभेन च्छन्दसा घटितः । विंशत्या अध्यायैः ।
अत्र महात्मगान्धिनेतृकं स्वराज्यसङ्ग्राममधिकृत्य बहवश्चारित्रिका विषयाः
समनुवर्णिताः । सरसा एते विषया सहृदयैर्माननीया यथास्थितार्थक्यनात्
चरित्रकारैरादरणीयाश्च विलसन्ति ।

ग्रामज्योतिराख्यं काव्यं त्रिभिर्मयूखैरनुवर्णितं कथात्रयं ग्रामीणानां
जनानां जागृतिं बोधयति । अत्राप्यनुष्टुप्छन्दः ।

कथामुक्तावली नाम गद्यमयं काव्यम् श्री के. एम्. पणिकर्महाभागस्य
प्रस्तावनयाऽलङ्कृतम् । अत्रोपदेशपराः सरसाश्च पञ्चदश कथाः आधुनिकीं
रीतिमनुसृत्य उपनिबद्धाः ।

स्वराज्यविजयः कथामुक्तावली च कवयित्र्याः निधनानन्तरं
मातृस्नेहवशंवदया श्रीमत्या लीला राव् महाभागया प्रकाशितौ । ग्रामज्योति-
नर्मिके काव्ये कवयित्र्याः जीवितचरितं संक्षेपेण वर्णितं सहृदयानामवधान-

महति । आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये क्षमा राव् महाभागा प्रधानं स्थान-
मधितिष्ठति ।

उभयरूपकम्—प्रहसनम्

कर्ता—श्रीमहालिङ्गशास्त्री, साहित्यचन्द्रशाला, तिरुवालङ्गाडु, तन्जापुरं
जिल्ला । मूल्यं रु. ३.

प्रहसनानि संस्कृतभाषायामतीव विरलानि । अत आधुनिकप्रहसनानां
विरचने कुतुकी कविरेष प्रसिद्धः प्रशंसामहति । सुविदितश्चायं संस्कृतप्रतिभा-
रसिकानाम् ।

प्रकृतमिदमुभयरूपकं किमपि प्रहसनात्मकं रूपकम् । अत्र कुक्कुट-
स्वामी, वज्रघोषः, छन्दोवृत्तिः गोनासः, वृद्धशाकरः, पिप्पली-इत्यादीनि
पात्राणां नामानि हास्यरसानुगुणतया कविना कल्पितानि । अत्र हास्यरसस्था-
स्पदीभूतः छागलो नाम कुक्कुटस्वामिनस्तनयः । स च मदनगरे
उपार्जिताङ्गलविद्यासंस्कारः आधुनिकपरिष्कारप्रवाहे पतितो ग्रामवासिनां
परिहासस्य पात्रतां गतः । तमधिकृत्य परिहासतन्निषेधावत्र निबद्धौ ।
चस्तुतः छागलं व्याजीकृत्य आधुनिकं परिष्कृतलोकमुपहसितुं प्रवृत्तमिदं
रूपकमिति ज्ञायते । किञ्च श्वश्रु क्रियमाणे वधूदूषणेऽपि हास्यरसः कृतप्रवेशो
दृश्यते । परं तु नायं हास्यरसः कविना आन्तं निरूढः । भाषासरणिरपि
यद्यपि विद्वन्मोदावहा तथापि विद्यार्थिदृशा किञ्चिदिव कर्कशा विभाति ।
'प्रच्यवति राज्यलक्ष्मीः' इत्यत्र 'प्रच्यवते' इति लेखनीयम् । एवंविधाः केचन
शब्ददोषा विरलतयोपलभ्यन्ते ।

विमलयतीन्द्रम्

डाक्टर् यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणेन विरचितम् । प्रकाशकः—डा. जे. वि.
चौधुरी, प्राच्यवाणी, ३ फेडरेषन् स्ट्रीट्, कलकत्ता ९. मूल्यं रु. ४.

डा. यतीन्द्रविमलः प्रतिभावाचकानां नापरिचितः । प्रकाशितानि एत-
दीयानि नाटकानि कानिचित् निकषोपले परीक्षितानि च । अयं

स्वकल्पितस्य नाटकसङ्घस्य नेता । तत्सङ्घद्वारा स्वीयानि नाटकानि अभिनाययति बहुषु स्थलेषु भारतदेशे ।

प्रकृतमिदं विमलयतीन्द्रं नाम नाटकं विशिष्टाद्वैतप्रतिष्ठापकस्य श्रीरामानुजाख्यया प्रथितस्य श्रीविमलयतीन्द्रस्य चरितमधिकृत्य प्रणीतम् । अत्र यद्यपि कचित् कचित् मतद्वेषः समुद्बोधितो दृश्यते तथाप्यपरिहार्यः सोऽर्थश्चरित्रलेखकानाम्, अन्यथा हि चरित्रे न्यूनतादोषः प्रसज्येत । अतीते डिसम्बर्मासि-मद्रनगरे गौडीयमठाधिकारिभिः प्रवर्तितस्य निखिलभारतवर्षीय-वैष्णवसम्मेलनस्यावसरे तस्यैव नाटकसङ्घेनाभिनीतमिदं प्रेक्षकाणामुल्लासं जनयति स्म ।

नाटकेषु चतुर्धुरीणोऽयम् आधुनिकस्य कालस्योचितां कामपि नव्यं सरणिमाश्रयति । नाटकेऽस्मिन् सुगमा भाषारीतिः ।

देवीस्तोत्रमाला

गोमतीदासेन इलत्तूर् रामस्वामिशास्त्रिणा विरचिता । श्री जि. हरिहर-शास्त्रिणा प्रसाधिता च । प्रकाशकः—श्री एस् रामस्वामि अय्यर्, ४ फ़स्ट् स्ट्रीट्, डा. तिरुमूर्तिनगर्, मद्रास् ३८.

स्तोत्रमालायामस्याम् अश्वत्थगणनाथाष्टकम्, धर्मसंवर्धिनीस्तोत्रम्, आर्याष्टोत्तरशतकम्, आर्याशतकम्, त्रिपुरसुन्दरीगीतम्, ललितागीतम्—इति षट्स्तोत्ररत्नानि सङ्ग्रथितानि ।

अस्याः कर्ता दिवं गतः श्रीमान् इलत्तूर् रामस्वामिशास्त्रिमहाभागः अतीतायां शताब्द्यामनन्तशयनराजधान्यामास्थानविद्वत्पदं तत्रत्यराजकुटुम्बस्य आचार्यकपदं चालमकार्षीत् । अदसीयानि स्तोत्राणि निखिलैः काव्यगुणैः विविधैः शब्दार्थालङ्कारैश्च विराजमानानि कमपि शोभातिशयं पुष्पन्ति ।

अत्र प्रतिश्लोकम् अनुभूयमानाः चमत्कारातिशयाः स्तोत्रकर्तुरस्य महाकवित्वं व्यञ्जयन्ति । कविनाऽनेन न केवलं स्तोत्राण्येष किन्तु काव्यं

नाटकमलङ्कारशास्त्रं व्याकरणं वेदान्तः इत्यादिषु संस्कृतसाहित्यस्य नानाशाखासु रसमया ग्रन्थाः प्रणीताः । किन्तु ते न प्रकाशिताः प्रापिताः । तानेकशः प्रकाशयिष्यति तत्पौत्रः श्रीमान् एस्. रामस्वामि अय्यर् महाभाग इति दृढं प्रतीमः ।

श्रीमतः जि. हरिहरशास्त्रिमहाशयस्य आङ्ग्लभाषामयी द्रमिलभाषामयी च प्रस्तावना श्री इलत्तूर् रामस्वामिशस्त्रिणो जीवितचरितं संक्षिप्य वर्णयति । देवनागरीलिपिमजानतां सौकर्याय सर्वे श्लोकाः द्रमिलाक्षरैःपि मुद्रिताः ।

स्तोत्ररत्नत्रयम्

श्रीकाव्यकण्ठगणपतिमुनिना कृतम् । प्रकाशकः—देवेन्द्रः सुब्रह्मण्यः विश्वामित्रः, शिरसि, उत्तरकन्नड, मैसूर् प्रदेशः ।

श्रीमङ्गलगौरीस्तोत्रम्, श्रीकृष्णाक्षरमाला, श्रीतारकगमनामस्तुतिः— इति स्तोत्ररत्नत्रयमस्मिन् लघुनि पुस्तके प्रकाशितम् । अस्य कर्ता दिवं गतोऽपि यशःकायेनेह वर्तमानः प्रतिभावाचकानां नापरिचितः । अस्य स्तोत्रेषु सहृदयानन्दजनकं किमपि रामणीयकं स्फुरति । अस्य स्तोत्रत्रयस्य पठनकाले हृदयं विकसितमिव भवति । उमासहस्रादयोऽस्य ग्रन्थाः प्रतिभायाः पूर्वसञ्चिकासु निरूपिताः ।

भारतसन्देशः

रचयिता—शिवप्रसाद भारद्वाजः, विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थापनम्, साध्वाश्रमः, होशियार्पुरम् । प्राप्तिस्थानम्—विश्वेश्वरानन्द बुक् एजन्सी, साधु आश्रमः, होशियार्पुरम् ; सूर्यप्रकाशन्, नई सड़क्, दिल्ली ।

अभिनवमिदं सन्देशकाव्यं पञ्चनदप्रान्तीयराज्यपालानां श्रीनर-हरिविष्णुगाडगीलमहोदयानां प्रस्तावनया, महामहोपाध्यायविरुदभाजां श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदानामामुखेन चालङ्कृतं चकास्ति ।

काव्यमिदं मन्दाक्रान्ताच्छन्दसा सन्दृष्टं पूर्वोत्तरभागत्वेन विभक्तं च कालिदासीयं मेघसन्देशमनुहरति । परन्तु नात्र मेघादिद्वारा सन्देशः प्रेष्यते । किन्तु अणुगुलिकासम्पातोन्मुखं लोकं प्रति भारतवर्षीयो यः शान्तिरूपः सन्देशः सोऽत्र प्राधान्येन विवक्षितोऽर्थः । तदर्थं रमणीयं किमपि कथावस्तु कविना कल्पितम् । तथा हि-वैदेशिकानां राष्ट्रप्रतिनिधीनां सङ्घः कश्चित् विश्वशान्तिस्थापनपरः भारतवर्षमभ्यागमत् । स च भारतवर्षं परितः कृतसञ्चारः प्रधाननगराणि क्षेत्राणि च सन्ददर्श । आकुमारि आ च काश्मीरेभ्यः तैः सन्दृष्टानि क्षेत्राणि नगराणि च काव्यस्यास्य पूर्वभागे याथातथ्येन वर्णितानि । उत्तरभागे तेन सङ्घेन देहलीपुरगमनं, तत्र श्रीराजेन्द्रप्रसाद-जवाहरलाल-नेहरूमहाभागयोः सन्दर्शनं, तत्र राजसभायां राष्ट्रपतेः मुखात् भारतीयसन्देशग्रहणं चेत्येते विषयाः सविशेषं प्रतिपादिताः । इत्थं रमणीयकथावस्तुकल्पने कवेः शक्तिः प्रकटीभवति । काव्येऽस्मिन् पूर्वार्धे १५३ श्लोकाः उत्तरार्धे १२९ श्लोकाश्च सन्ति । तत्तन्नगरक्षेत्रादिवर्णनरीतिरत्र चारुतां धत्ते । तत्रापि काश्मीराणां वर्णनमतीव हृदयङ्गमम् ।

काव्योत्कर्षपरिपन्थिनः केचन दोषाः समुपलभ्यन्ते । विशेषतश्च दृश्यमाना यतिभङ्गदोषाः काव्यस्य शोभापन्नन्ति । तथा हि—१. प्राचीसी-मन्तमुखगलितोदारशोणम् । २. साकारं भारतवसुमतीगौरवं राष्ट्रपालः । इत्यादौ छन्दःशास्त्रविरोधः स्पष्ट एव । 'उपन्यस्तुम्' इत्यपशब्दः । एवमादीनां दोषाणामपनयने प्रयत्न आधेयो द्वितीयावृत्तिमुद्रणावसरे ।

वकुलामरणम्

महीधरवेङ्कटरामशास्त्री, वैयाकरणः, साहित्यविद्याप्रवीणः, आयुर्वेदवि-
शारदश्च, राजमहेन्द्रम्, आन्ध्रप्रदेशः । मूल्यं रु. १.

पञ्चषष्टिश्लोकात्मकमिदं खण्डकाव्यमुपदेशपरां कामपि कथां प्रस्तौति । तथा हि—श्रीपतिर्नाम कश्चित् कुमारो मल्लिकामिधानां कुमारीं पर्यगेषीत् । तस्यामन्तर्वत्न्यां जातायां श्रीपतिस्तां परित्यज्य कस्याञ्चन नर्तक्यामनुरक्तो

बभूव । मल्लिका च स्वर्जावितादुद्विजमाना नद्यां निपत्य मर्तुकामा पावनीं
नदीमयासीत् । तत्रात्मवधोद्युक्ता सा प्रवासादुपावृत्ताभ्यां चृद्धदम्पतिभ्यां
रक्षिता स्वगृहं च नीता । सा तद्गृहे सुतमसूत । तस्य नाम वकुलापीडः ।
वालोऽयं षोडशवर्षदेशीयः केनापि योधेन सह कलहायमानस्तमजैषीत् ।
तस्य शौर्येण प्रीतस्तदेशीयो राजा तं दण्डनायकादे न्ययुङ्क्त । अत्रान्तरे
नर्तक्या गलहस्तितः श्रीपतिः स्वकृत्यमनुशोचन् मल्लिकामन्वियेष ।
विफलोद्यमः स आत्मनो वधाय गिरिशृङ्गमारुक्षत् । चारास्तं गृहीत्वा राजान्तिक-
मनैषुः । राज्ञा पृष्टः स आत्मनो वृत्तान्तं न्यवेदयत् । राजा तं वकुलापीडमत्रो-
धयत् । स च मातरम् । सा पश्चात्तापभाजं स्वभर्तारमाटस्य भूयस्तस्य
सहधर्मचारिणी बभूव ।

कथेषा कविना सरसं वर्णिता । किन्तु काव्यस्य शोभामपकर्षन्तो
यतिभङ्गाः परिहर्तव्या आसन् कविना । भाषासरणिः अदीर्घसमाप्ता,
सुललितपद्वन्धा च घटना ।

संस्कृतरत्नाकरः—मालवीयशती-विशेषाङ्कः

प्रकाशकः डा. मण्डनमिश्रशास्त्री, पिहेच्. डि., अखिलभारतीय-
संस्कृतसाहित्यसम्मेलनमहामन्त्री, कमलानगरम्, देहली । वार्षिकं मूल्यं रु. ५.
एकाङ्कस्य ५० न. पै.

रत्नाकरनाम्ना प्रसिद्धायाः संस्कृतमासपत्रिकायाः विशेषाङ्केऽस्मिन्
दिवं गतं स्वरोज्यसङ्ग्रामशूरं धर्मात्मानं काश्यां हिन्दुविश्वविद्यालयप्रतिष्ठापकं
मदनमोहनमालवीयमधिकृत्य महीयसामनेकेषां विदुषां लेखाः प्रकाशिताः । सर्वे
लेखाः सुधियां लेखनीभ्यो निःसृताः परां शोभां भजन्तः श्रीमतां मालवीयानां
जीवनचरितं महत्त्वं च बोधयन्ति । अत्र केचन लेखा हिन्दीभाषयोपनिबद्धाः ।
विशेषाङ्कस्यास्य मुखपत्रं मालवीयस्य प्रतिच्छन्देनालङ्कृतम् । विशेषाङ्कस्य
प्रकाशयिता मण्डनमिश्रशास्त्री हार्दं धन्यवादमर्हति । मालवीयशतीविशेषाङ्क
इत्यत्र 'शती' शब्दस्य निष्पत्तिः क्लेशावहा दृश्यते ।

श्रद्धाञ्जलिः

सम्पादकः—डा. हरिदत्तपालीवालः निर्मथः । प्राप्तिस्थानम्—रवि-
दत्तशर्मा 'उपमन्यु', शारदासाधनमन्दिर्, जटवारा, कायमगञ्ज्, उ. प्र.
मूल्यं १२. न. पै. ।

इदं महापुरुषस्मरणात्मकं किमपि गीतकाव्यम् । अत्र विशेषतः
चन्द्रवती, क्षमाराव्, गोस्वामितुलसीदासः, मालवीयः, कवीन्द्रो रवीन्द्रः,
श्रीशङ्कराचार्यः, भक्तिसिंहः इत्यादयो गीतैः स्तूयन्ते । कमलादेव्या विरचिता
काचित् गीतिकाप्यत्र प्रकाशिता वर्तते । रमणीयमिदं गीतकाव्यम् ।
केचिन्मुद्रणभ्रंशः काव्यस्यास्य द्वितीयावृत्तौ शोधनीयाः ॥

बालसंस्कृतम्

वैद्यश्रीरामस्वरूपशास्त्री, आधुर्वेदाचार्यः, घाटकोपर आगरा रोड्,
बम्बई ७७. वार्षिकं शुल्कं रु. ५. ।

संस्कृतस्य प्रचारार्थं मासिकरूपेण हिन्दीभाषाविवरणसहिताः पाठावल्याः
प्रकाश्यन्ते वैद्यश्रीरामस्वरूपशास्त्रिणा । प्रकृतो बालसंस्कृतं नाम पाठा-
वलीग्रन्थः संस्कृतशिक्षणमारिभूनां छात्राणामत्यन्तमुपयुक्तः । अत्र सोदाहरणं
सप्त विभक्तीः प्रतिपादयन्तः सप्त पाठाः संयोजिताः । एकैकस्यापि पाठस्योपक्रमे
तत्तत्कारकसंज्ञाविधायकानि पाणिनीयानि सूत्राणि संयोजितानि च हिन्दी-
भाषया व्याख्यातानि च । संस्कृतानुवादार्थं हिन्दीभाषावाक्यचयाश्च दत्ताः ।
अयं ग्रन्थः राजस्थानीयविद्याविभागेन पाठ्यपुस्तकतया अङ्गीकृतः । श्रीराम-
स्वरूपशास्त्रिणा क्रियमाणा गैर्वाणीसेवा संस्कृताभिमानिनां हृदयमुल्लासयति ॥

नरकासुरविजयव्यायोगः

धर्मसूरिविरचितः संस्कृत-अकादमी, ओस्मानिया यूनिवर्सिटि,
हैदराबाद्, आन्ध्रप्रदेशः । रु. ३.

१५-शतके आन्ध्रप्रदेशे सञ्जातो धर्मभट्टो नाम प्रसिद्धो विद्वान्,
साहित्यवेदान्तादिषु यद्विरचिताः कृतयः आन्ध्रप्रदेशे सुविदिताः लब्ध-

प्रचाराश्च । तत्कृतिषु अन्यतमोऽयं रूपकभेदो व्यायोगः नरकासुरविजयो नाम, यश्चिरात्तेल्लुगुलिप्यमेव उपलब्धः अद्य नूतनमातृकांपरिशीलनपुरस्सरं निखिल-भारतविद्वदुपयोगितया देवनागरलिप्यां प्रकाशितः । धर्मसूरिणा साहित्य-रत्नाकर इति अलङ्कारग्रन्थो विरचितः । सोऽपि नचिरादेवमेव देवनागर्यां प्रकटीभवित्यतीति विश्वसिमः । तत्रैव अलङ्कारग्रन्थे स्वोपज्ञत्वेन तेनोदाहृता अन्याः कृतयः—कंसवधो नाम नाटकम्, सूर्यशतकम्, कृष्णस्तुतिः इति द्वे स्तुती, हंससन्देशो नाम खण्डकाव्यम्, बालभागवतं नाम काव्यं च । एष एव गृहीताश्रमः गोविन्दानन्दरामानन्दोभयनामा शाङ्करभाष्यस्य रत्नप्रभानाम्नी व्याख्यां कृतवानित्यपि ज्ञायते । प्रौढिमनोहरा कवेः शैली । मुद्रणेऽनवधानात् बहवः प्रमादा आपतिताः । २८-तमे पद्ये 'विगलितो पल्लवम्' इति दुःसन्धिः । एतादृशा दोषा द्वितीयावृत्तौ शोधनीयाः ॥

संस्कृतकविजीवितम् (प्रथमो भागः)

पण्डित-मल्लादि-सूर्यनारायण-शास्त्रिणां संकलितम् । संस्कृत-अकादमी, ओस्मानिया यूनिवर्सिटी, हैदराबाद्, आ. प्र. । रू. ३. ५०.

पण्डित म. सूर्यनारायण-शास्त्रिणा पूर्वमान्ध्रभाषया संस्कृतकविजीवित-चरित्रं रचितम्, आन्ध्र-विश्वविद्यालयेन च तत्प्रकटितम् । तेनैव विद्याप्रवीणादिपरीक्षाविद्यार्थिनामाङ्गलानभिज्ञानां कृते संस्कृतभाषया च संस्कृतकविवृत्तान्तङ्ग्रहः कृतः । तस्यायमाद्यो भागोऽद्य प्रकाशितः । ३०० कवीनां वृत्तान्तः शास्त्रिणा संकलितः; अस्मिन् प्रथमभागे ६७ कवीनां वर्णनं दत्तम् । अत्र वाल्मीकिकालिदासप्रभृतयोऽपि दृश्यन्ते, दृश्यन्ते च कवयः येषां विषये एक एव श्लोक उपलभ्यते । यद्यपि प्रायः आङ्ग्लभाषया प्रकाशितेभ्यः प्रसिद्धेभ्यः संस्कृतसाहित्येतिहासग्रन्थेभ्य उद्धृत एव सर्वोऽयं विषयः, तथापि संस्कृतमात्राभिज्ञानां छात्राणामियं कतिरुपयोगाय भवेत् । सरलया शैल्या रचितोऽयं ग्रन्थः ॥

क्षेमेन्द्रलघुकाव्यसङ्ग्रहः

संस्कृत-अकादमी, ओस्मानिया यूनिवर्सिटी, हैदराबाद्, आ. प्र. रू. १५.

कै. एकादशशतके काश्मीरेषु प्रथित आसीत् क्षेमेन्द्रो नाम कविः, यो भारतमञ्जरीसंप्रथनेन व्यासदासविरुदमुपलभ्य प्रप्रथे, यः साहित्ये अभिनवगुप्ताचार्याणां शिष्यो भूत्वा औचित्यमधिकृत्य विचारचर्चां कामपि प्रचारयामास, यश्च बृहत्कथा-रामायण-बौद्धावदानकथाः सञ्जग्राह, स्वयं प्रणिनाय च बहून् काव्यनाटकदीन् ग्रन्थान्, तथैव लघूश्च नाना-विषयकाननेकान् ।

क्षेमेन्द्रस्य लघुग्रन्थाः, उपदेशपरा वा परिहासपरा वा प्रायः सर्वे हृदयाकर्षका एव । सर्वेऽपि क्षेमेन्द्रग्रन्था नापलब्धाः । किन्तु ये उपलब्धाः ते काव्यमालायां तद्गुच्छकेषु च बहोः कालापूर्वं मुद्रिताः, नाद्य सुलभाः । अस्मिन् संपुटे उपलब्धास्सर्वे लघुग्रन्थाः एकत्र संयोज्य दत्ताः क्षेमेन्द्रसाहित्य-रसिकानामतीव प्रमोदाय स्युः । पूर्वमेतैरेव ओस्मनिया-संस्कृत-अकादमी-निर्वाहकैः पण्डितराजजगन्नाथस्य लघुकृतय एवमेकस्मिन् संपुटे दत्ताः । सर्वथा व्यवसायोऽयमतीव प्रशंसार्हः ।

वात्सल्यरसायनम्

कर्ता—श्री. भा. वर्णेकरः, नागपुरविश्वविद्यालये संस्कृताध्यापकः ।
प्राप्तिस्थानम् श्री. भा. वर्णेकरः, वागीश्वरीनिकेतनम्, धान्तोली, नागपुरम् ।

रसायननामकमिदं काव्यं श्रीवर्णेकरस्य शैमुषीं वैदुषीं च बोधयति । अत्र सहस्रनामा, बालजगद्गुरुः, गोरसतस्करः, बालयोगी, धेनुप्रियः जातिस्मरः इत्यादयः शब्दाः श्रीकृष्णस्य विशेषणतया प्रयुक्ताः काव्यस्य शोभामावहन्ति । श्रीकृष्णमधिकृत्य कृतमिदं काव्यं प्रतिश्लोकं चमत्कारं पुष्पाति ।

१. श्रीसुन्दररामायणम् (रू. ३) २. आचार्यस्रग्धरामालास्तुतिः ३. श्री-
दुर्गास्तोत्रम् ४. श्रीमायास्तोत्रम् ५. श्रीशिवपराक्रमः (रू. १)

कर्ता—श्री. एस्. सुन्दरेशशास्त्री, नेमत्तान्पट्टि, रामनाथपुरं जिल्ला, मद्रास् ।

अस्य पुस्तकपञ्चकस्य कर्ता श्रीसुन्दरेशशास्त्रिमहाभागः आशुकिः
शास्त्राभिज्ञश्च । तत्र सुन्दररामायणं श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधीशानां
श्रीजगद्गुरुणा श्रीमुखेण अलङ्कृतं रामायणे सप्तसु काण्डेषु वर्णितान्
कथांशान् सप्तभिः काण्डैः यथाक्रमं संक्षिप्य अनुवर्णयति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् । निरर्गला निरवधां च शैलीं अदीर्घसमासा च । सङ्ग्रहेण
रामायणं बुभुत्सूनामत्यन्तोपयुक्तोऽयं ग्रन्थः । संस्कृतभाषानभिज्ञानामुपकाराय
प्रतिश्लोकमधस्तात् द्रमिलभाषयाऽर्थो वर्णितः ।

आचार्यस्रग्धरामालास्तुतिः श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यानधिकृत्य कृतं
स्तोत्रम् । अत्र स्रग्धरा वृत्तमिति ग्रन्थनाम्नैव ज्ञायते । अष्टोत्तरशतेन
श्लोकैर्घटितोऽयं ग्रन्थः श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्याणां महिमानं चरित्रांशं च
बोधयन् भक्त्यतिशयं जनयति ।

श्रीदुर्गास्तोत्रं श्रीमायास्तोत्रं च लघ्वीयः स्तोत्रद्वयम् । तत्र प्रथमे
१७ श्लोकाः द्वितीये १२ श्लोकाश्च । उभयमपि द्रमिलाक्षरैः मुद्रितम् ।
अनेन शास्त्रिमहाभागेन श्रीमद्भागवतं पञ्चमस्कन्धपर्यन्तं श्लोकैरनुदितमिति,
अन्ये च कविताप्रबन्धाः कृता इति च ज्ञायते । श्रीशास्त्रिमहाभागस्य कविता
श्लाघनीयगुणा विराजते ।

शिवपराक्रमो नाम द्रमिलभाषया बहोः कालात् पूर्वं प्रकाशितोऽद्य
दुर्लभश्च ग्रन्थः, यत्र आगमप्रमाणोदाहरणपूर्वं सचित्रं शिवस्य मूर्तिभेदा-
वतारभेदाश्च वर्णिताः । सोऽयं न केवलं शिवभक्तानां शिल्पिनां च, किन्तु
देवालयशिल्पविमर्शप्रवृत्तानामाधुनिकविदुषां च अतीवोपयोगी निबन्धः ।
श्रीमता सुन्दरेशशास्त्रिणा स्वीयेऽस्मिन् निबन्धे द्रमिलशिवपराक्रमोदितः सर्वः
शिवलीलाविभूतिविषयः प्रतिमूर्ति स्रग्धराश्लोकेनैकेनेति क्रमशः संस्कृत-
भाषया द्रमिलानुवादसहितः सङ्गृहीतः । श्रीमतः शास्त्रिणः कृतिषु एष ग्रन्थः
विशिष्य प्रशंसार्हः ॥

मूलं संस्कृतम्

कर्ता—पण्डितश्यामकुमार आचार्यः, सं. १५/९४ सिविल् लायिन्स,
कानपुरम्, उत्तरप्रदेशः । मूल्यं रु. ४.

मूलं संस्कृतं नाम ग्रन्थः लोकसंस्कृतग्रन्थमालायां द्वितीयं पुष्पम् ।
संस्कृतभाषां व्यवहारपदवीमारोपयितुकामेन ग्रन्थकृताऽत्र बहवः संस्कार-
विशेषाः सूचिताः । तद्विषये केषाञ्चन विदुषामभिप्रायाश्च प्रकाशिताः ।
तत्रायं सङ्क्षेपः—

१. सन्धिनियमाः सर्वे परित्याज्याः ।
२. सर्वे धातवः परस्मैपदिनः कार्याः ।
३. लट्, लङ्, लोट्, लृट्—एते चत्वारो लकाराः परं प्रयोक्तव्याः,
इतरे हातव्याः ।
४. द्विवचनं दूरीकरणीयम्, तस्य स्थाने बहुवचनं प्रयोक्तव्यम् ।
५. सङ्ख्याशब्दा अव्ययीकर्तव्याः ।

एते चान्ये च बहवः संस्कारमार्गा ग्रन्थकारेण प्रदिष्टाः । परन्तु
नैतावतापि शाम्येत् क्लेशः । विविधानि अजन्तहलन्तरूपाणि क्लेशं जनयन्ति ।
विसर्गाः समासान्ताश्च संस्कृतभाषायाः व्यावहारिकत्वेनोपयोगे परिपन्थिनः । न
खलु विसर्गान् समासान्तान् वा रथ्यापुरुषाः प्रयोक्तुं शक्यन्ति । अतस्तेऽपि
परित्यक्तव्याः स्युः । किं बहुना ! एवंविधैः संस्कारविशेषैः संस्कृत्यमाणा
संस्कृतभाषा व्यवहारार्थमुपादीयमानैः भाषान्तरीयैः शब्दैः सम्मिलिता हिन्दी-
भाषासोदर्या काचिदन्या भाषा भविष्यति ॥

किञ्च ग्रन्थकारोक्तदिशा वैरूप्यं प्रापितायाम् संस्कृतभाषायां लोकाभि-
नन्दितानि कालिदासादिमहाकवीनां काव्यानि रामायणमहाभारतादीनि
च निर्जीवानि दुर्बोधानि च भविष्यन्ति । श्लोकानां लेखनरीतिरप्यन्यथा-
करणीयेत्याह ग्रन्थकारः । तथा हि—

‘न असतः विद्यते भावः न अभावः विद्यते सतः ।

उभयोः अपि दृष्टः अन्तः तु अनयोः तत्त्वदर्शिभिः ॥’

एवंरूपेण लेखने श्लोकस्य श्लोकत्वहानिः स्यात् । गद्यपद्ययोरभेदोऽपि प्रसज्येत ॥

संस्कृतभाषाविषये प्रगतिभिच्छ्रुतः केचित् ‘हैस्कूलेषु, कोलेजेषु, पोस्टफीसेषु, गवर्नराः, असेम्बलिः, मेम्बरः’ इत्यादीन् शब्दान् प्रयुज्जते । सम्प्रति विभिन्नप्रान्तीयाः शासकाः संस्कृतशब्दैरेव पारिभाषिकान् शब्दान् निर्मिमते, प्रान्तीयभाषासु चोपयुज्जते । एवं स्थिते वस्तुनि संस्कृतभाषायां विदेशीयाः शब्दाः किमित्युपादेयाः ?

संस्कृतभाषायामनन्तः शब्दराशिः । तमेव तस्याः पतनहेतुं मन्यमानः श्रीमान् श्यामकुमारः लक्षशः कोटिशश्च संस्कृतभाषातः शब्दान् प्रख्यापयितुमीहते ।

‘सहसा विदधीत न क्रियाम्’ इत्येषा भारविसूक्तिरपि स्मर्तव्या । यद्यपि संस्कृतभाषा प्रचारणीया, तथापि प्रचारोत्साहेन तस्याः स्वरूपलोपनेन नास्माभिराश्रयाशैर्भविष्यत्यम् । अस्मिन् ग्रन्थे पण्डितवरेणानेन बहवः संस्कृतव्याकरणसम्बन्धिनः, आधुनिकभाषाशास्त्रीयाः, भारतीयेतिहासगताश्च विषयविशेषाः प्रतिपादिताः । वर्षपूगप्रबन्धप्रवृत्तोऽयं समुद्यमो ग्रन्थकर्तुः यद्यपि श्लाघनीयः, तथापि ग्रन्थकृता सूचितेषु उपायेषु विदुषां भूयसी विमतिर्भविष्यति ।

OUR CONTRIBUTORS

अस्यां सञ्चिकायां दृश्यमाना नूतना लेखकाः—

NARAYANA KAVI, Kumbakonam C/o. Sri K. V. Krishnamurthi, Sanskrit Dictionary Dept., Deccan College, Poona 6. 84 years old; author of several devotional poems, Rāmākarnāmirta (printed in *Sārasvatī Suṣamā*, Banaras 1957), Gopikāgīta etc.

नारायणकविः, कुम्भकोणवास्तव्यः, चतुरशीतिवर्षदेशीयः, बहूनां स्तोत्रप्रबन्धानां प्रणेता । अस्य कृतिषु 'रामकर्णामृतम्' वाराणसीतः प्रकाशयमानायां सारस्वतसुषमायां प्रकाशितम् । कार्तिकेयकर्णामृतम्, गोपिकागीतम् इत्यादयोऽस्य कृतयः नाद्यावधि मुद्रिताः ॥

MANORANJANA SASTRI, Principal, Sanskrit College, Nalbari, Assam.

मनोरञ्जनशास्त्री, अध्यक्षः, संस्कृतपाठशाला, नलबरी, आसाम् ।

ASOK N. AKALUJRAR, Jt. Editor, The Sarada, 1223, Sukrawar, Poona 2.

अशोक अकलूनकरः, शारदापत्रिकाया उपसम्पादकः, १२२३, शुक्रवारपेट्, पूणे-२

DEVAKI MENON, (Retd. Head of the Sanskrit Dept., Q. M. College, Madras), Warriam Road, Ernakulam, Kerala.

देवकी मेनन्, मद्रपुरी कि. एम्. महिलाकलाशालायां प्रधान-संस्कृताध्यापिकापदात् विश्रान्ता ; वारियम् रोड्, एर्नाकुलम्, केरलः ।

SRI JALESVAR, Aditi Office, Aurobindo Asram, Pondicherry-2. Has translated into Sanskrit Writings of Sri Aurobindo and Mother.

श्रीजलेश्वरः, 'अदिति'कार्यालयः, श्री-अरविन्दाश्रमः, पाण्डिचेरि, २ । अनेन श्रीमतो अरविन्दस्य, श्रीमातुश्च निबन्धा बहवः संस्कृतेऽनूदिताः ।

चतुर्दशाध्यायात्मकं सम्पूर्णमपि च मूल-निघण्टु-सहितम्

निरुक्तम्

विद्यावागीशेन देवशर्मशास्त्रिणा
श्लोकेषूपनिबद्धः पूर्वाध्यायत्रयात्मको निघण्टुश्च । येनाध्येतारः सुखं संस्मरेयुः ।
विशिष्ट-विस्तृत-भूमिका, विषयानुक्रमणिका, आचार्य-सूची, मन्त्र-सूची,
पद-सूची, अंशुद्धशोधन-तालिका-सम्बलितम् ।
केचिद् विद्वांसः त्रयोदश-चतुर्दशाध्यायौ परिशिष्टरूपेण मन्यन्ते
परमस्माभिस्तु तौ मूलवदेव व्याख्यातौ ।
महामहोपाध्यायेन श्रीछब्जूरामशास्त्रिणा विद्यासागरेण तथा
विद्यावागीशेन पं० देवशर्म-शास्त्रिणा
संक्षेपतया दुर्गाचार्य-भाष्यस्य संस्कृतटीकयालंकृतम् ।

क्षेप-च

ज्वालापुर-महाविद्यालयाध्यापकेन आचार्येण श्रीभगीरथशास्त्रिणा तथा
विद्यावागीशेन पं० देवशर्मशास्त्रिणा कृतया सुबोधिन्त्याख्यया
हिन्दी-व्याख्ययोर्पोद्बलितम् ।
एतच्च विलक्षणं, मनोहारि, दिव्यं, राजसंस्करणम् सुचिक्कणपत्रेषु
मुद्रितम्—आकर्षकेण वाससा पिनद्धम्, स्वर्णाक्षरशीर्षक-संयुतं च ।
मूल्यम् ४० रूप्यकाणि

साधारणं संस्करणम् पृष्ठसङ्ख्या ७०० न्यूनितं मूल्यं २५ रूप्यकाणि

प्रकाशकः

मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास

अध्यक्षः, संस्कृतपुस्तकालयः,

प्रकाशकः, तथा पुस्तक-विक्रेता।

२७३६ कूचा चेलां, दरियागंज,

दिल्ली-६

PRAYERS PLEASE THE GODS

“BAKTHI SUDHA”

BY

SRI S. ANANTHARAMA IYER

A Collection of devotional Stotras in Sanskrit (transliterated into Tamil with meaning) from ancient Puranas, Upanishad, Devi Mahatmyam, Bhagavatam, etc., which are suitable for daily parayana both at homes and in Temples before Deities.

250 PAGES

PRICE Rs. 4.

Postage extra.

Copies can be had from :

Kalaimagal Office, P.B. 604, Madras 4

शब्दकल्पद्रुमः

अथात्

एतद्देशस्थसमस्तकोशाशेषशास्त्रसङ्कलिताकरादिवर्णक्रमविन्यस्त-शब्द-नानार्थ-
पयोय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेयसहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गो-
त्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्कीर्त-शिल्प-सूय-
कारशास्त्र-ज्योतिष-तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-
नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुणरोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादि-संयुक्त-सर्वदर्शनमता-
नुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः

सर-राजा-राधाकान्तदेव-बहादुरेण विरचितः

संपरिवर्धितश्च

A Photographic Reprint of the Rare Work in
Original Bold type

5 Volumes: Pages 3200 Size Royal 4 pp. (original size)

Rs. 194.75 (as approved by the Govt. of India)

Ensure your Copy.

Avoid disappointment.

MOTILAL BANARSIDASS

Bungalow Road :: Jawahar Nagar

DELHI-6

VACHASPATYAM

(A comprehensive Sanskrit Dictionary)

Compiled by

Sri Taranath Tarkavachaspati

Price for Six Vols. Comp. Set Rs. 400-00

Pre-publication price in Advance

Rs. 275-00

(Vols. I-V already published Vol. VI will be published very soon)

(To avoid disappointment please reserve your Complete set immediately by remitting full price in advance)

Chowkhamba Series. No. 93

SABDA-KALPADRUM

(SANSKRIT ENCYCLOPAEDIC LEXICON)

By Raja Radha Kanta Dev

FIVE VOLS., COMP. SET. RS. 150-00

Vols. Published under the

CHOW. SANSKRIT STUDIES

I. ABHINAVAGUPTA: By Dr. Kanti Chandra Pandey. 40-00

II. INDIAN AESTHETICS By Dr. Kanti Chandra Pandey. 26-00

VI. WESTERN AESTHETICS : By Dr. Kanti Chandra Pandey 25-00

III. YUGANADDHA : By Dr. H. V. Guenther. 8-00

V. Vedanta Desika : By Dr. Satya Vrata Sinha. 20-00

VI. LIGHTS ON VEDANTA : By Dr. V. P. Upadhyaya 15-00

VII. THE FALL OF THE MOGUL EMPIRE : By Sidney J. Owne M. A. 8-00

VIII. HISTORY OF INDIAN LITERATURE : By A. Weber. 25-00

IX. MEGHADUTA or CLOUD-MESSENGER : By H. H. Wilson 7-50

X. SARVA-DARSANA - SAMGRAHA Translated by E.B. COWELL. 15-00

XI. GRAMMAR OF THE SANSKRIT LANGUAGE: By H.H. Wilson 20-00

XII. SAKUNTALA : Text with English translation by Monier Williams. 15-00

XIII. ENGLISH-SANSKRIT DICTIONARY: By Monier-Williams 45-00
Library Edition 75-00

XIV. LAWS & PRACTICE OF SANSKRIT DRAMA : By Professor S. N. Sastri, M. A. D. Phil, LL.B., Vol. 25-00

XV. HISTORY OF ANCIENT SANSKRIT LITERATURE. By F. Max Muller. 25-00

XVI. THE SIX SYSTEMS OF INDIAN PHILOSOPHY : By F. Max Muller 15-00
Library edition. 20-00

XVII. EPISTEMOLOGY OF THE BHATTA SCHOOL OF PURVA MIMAMSA: By Govardhan P. Bhatta M.A., Ph. D. 20-00

XVIII. DRAMAS : By H. H. Wilson 4-00

XIX. THE DRAMAS : By H. H. Wilson. 4-00

XIX. THE PURANA TEXT OF THE DYNASTIES OF THE KALI AGE : by F. E. Pargiter, M.A. 20-00

XX. ATHARVA - VEDAPRATISAKHYA By W.D. Whitney 20-00

XXI. A PRACTICAL GRAMMER OF THE SANSKRIT LANGUAGE : By Monier Williams, M.A. 20-00

XXII. VAISESHIKA PHILOSOPHY: Ed. by F. W. Thomas. 16-00

XXIII. HISTORICAL AND LITERARY INSCRIPTIONS : By Dr. Rajabali Pandeya. 15-00

XXIV. VISNUDHVAJA or QUTB MINAR by Dr. D. S. Trivedi, 5-00

'Books on Indology' A Catalogue of more than ten thousand works published in India and Abroad free on application.

The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi-1 (Phone : 3145).

OUR VALUABLE PUBLICATIONS

1. CORPUS INSCRIPTIONUM INDICARUM VOL: I Inscriptions of Asoka by A. Cunningham with 31 plates Rs. 50 00
2. MAHABODHI OR THE GREAT BUDDHIST TEMPLE UNDER BODHI TREE AT BUDDHA GAYA: reprinted from the author's revised copy of 1892 By A. Cunningham Rs. 50 00
3. GEOGRAPHY OF ANCIENT INDIA : by A. Cunningham revised edition Rs. 25 00
4. SHAKOONTALA OR THE LOST RING : being an English Trans. in Prose & Verse by M. Williams, with notes Rs. 15 00
5. SAMAVEDA SAMHITA : Eng. Trans. by R. J. Stevenson, Rs. 12 00
6. SCIENCE OF LANGUAGE : by F. Max Muller Rs. 6 00
7. KUTTANIMATAM KAVYAM : by Damodar Gupta, with Hindi Translation by Arti Dev Vidyalkar Rs. 6 00
8. HISTORY OF INDIA ; भारतवर्ष का इतिहास : by Elliot & Dowson, Hindi version translated by P. R. Bhatia M. A. Ph. D. and L. N. Sharma M. A. Complete Set. Per. vol., Rs. 6 00
9. India Three thousand years ago by J. Wilson Rs. 5 00
10. ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA : Reports by Cunningham Complete Set Per Volume Rs. 30 00
11. CORPUS INSCRIPTIONUM INDICARUM VOL III Inscriptions of Early Gupta Kings & their Successors, with plates by John Fleet revised edition Rs. 175 00
12. THE STUPA OF BHARHUT : A. Cunningham Rs. 100 00
13. THE BHILSA STUPA : A. Cunningham Rs. 75 00
14. COINS OF ANCIENT INDIA : Cunningham Rs. 35 00
15. COINS OF ALEXANDER'S SUCCESSORS IN THE EAST : A. Cunningham Rs. 40 00
16. COINS OF MEDIEVAL INDIA : A. Cunningham Rs. 30 00
17. COINS OF INDO-SYTHIANS, SAKAS & KUSH: Rs. 40 00
18. LATER INDO-SYTHIANS : by A. Cunningham from Numismatic Chronicles with plates : Rs. 25 00
19. BOOK OF INDIAN ERAS : A. Cunningham Rs. 25 00
20. HISTORY OF LADHAK 2 Volumes : A. Cunningham Rs. 50 00
21. ORIGINAL SANSKRIT TEXTS : on the Origin & History of people of India by Muir in five Volumes : per Volume Rs. 25 00
22. HINDU PANTHEON : by Edward Moor F.R.S. Rs. 35 00
23. INDO-ARYAN : by Rajindra Lal Mitra, two Volumes Rs. 45 00
24. LALITAVISTARA : Text with Eng. Trans. by R. L. Mitra Rs. 25 00

INDOLOGICAL BOOK HOUSE

Antiquarian Book-Sellers & Publishers

Post Box No. 98, C.K. 38/16, Bans Phatak, Varanasi, U.P., India.

K

साहित्य-अकादेमी-परिषदा प्रकाशिताः संस्कृतग्रन्थाः

१. मेघदूतम्—सु. कु. दे.

मुद्रितामुद्रितबहुमातृकापरीक्षणेन नूतनतया सोपोद्धातं सटिप्पणं
परिष्कृतम् रू. २. ५०

२. विक्रमोर्वशीयम्—ह. दा. वेलण्करः , , रू. ६

३. पुराणेतिहाससङ्ग्रहः—सु. कु. दे.—रा. च. हज़रा रू. ७. ५०
(पुराणेतिहासेभ्यः समुद्धृतः कोशः)

४. कुमारसम्भवः—सूर्यकान्तः (मुद्रितप्रायम्)

अन्ये मुद्रणार्थमुपात्ता ग्रन्थाः—

कालिदासग्रन्थावलिः—

१. अभिज्ञानशाकुन्तलम्—श्री. कृ. बेल्वेलकरः

२. मालविकाग्निमित्रम्—के. ए. एस्. अय्यर्

३. रघुवंशः—वे. राघवः

४. ऋतुसंहारः—पि. एम्. लाड्—वे. राघवः

कोशावलिः—

१. वेदाः—विश्वबन्धुशास्त्री—सूर्यकान्तः

२. काव्यनाटकादि—वा. श. अग्रवालः—वे. राघवः

३. बौद्ध-जैन-शिलाशासनानि—न. दत्तः, ही. जैनः, ब. च.

छात्रा (मुद्रमाण्)

४. सुभाषितानि—के. ए. एस्. अय्यर्—वे. राघवः

साम्प्रतिकं भारतीयसाहित्यम्

(आङ्ग्लवाण्यां, हिन्दां च मुद्रितम्)

अत्र आधुनिकसंस्कृतसाहित्यमधिकृत्य विपुलो लेखः अन्तर्भूतः ।

भारतीयलेखकसूची—अत्र अद्यतनसंस्कृतग्रन्थकर्तृणां सूची अन्तर्भूता ।

भारतीयसाहित्यसूची—अत्र मुद्रितसंस्कृतग्रन्थानां सूची अन्तर्भूता (मुद्रमाण्)

संस्कृतसाहित्यस्य सङ्क्षिप्तचरित्रम् (संपाद्यमानम्)

भारतीयकविता—अत्र नूतनसंस्कृतकवितानिबन्धा अन्तर्भूताः १९५४-५५

मुद्रिता । —१९५६-५७ मुद्रमाण् ।

‘ संस्कृतप्रतिभा ’

वदन्ती विविधां वाचमेका भारतसाहिती ।
द्राविड्यामथ वङ्ग्यां वा भात्येको भारतो गुणः ॥

समानं मूलमेतस्याः सम्प्रदायाः समास्तथा ।
वासनाः प्रेरका भावा बाह्या आभ्यन्तराः समाः ॥

एकैव भारती सविद् अध्यात्मगुणवासिता ।
एकात्म्यं नयति ह्येता विचित्रप्रसरा गिरः ॥

मधुच्छन्दा रवीन्द्रश्च बुद्धो गान्धिश्च यज्जगौ ।
तस्य भाषा मनाग् भिन्ना परिभाषा न भिद्यते ॥

देशतः कालतः प्राप्तचित्रप्रसरशालिनः ।
साहित्यस्यास्य दृश्येते बीजमैक्यं च संस्कृते ॥

अर्थतः शब्दतश्चापि सर्वं भारतवाङ्मयम् ।
ओतप्रोततया व्याप्य संस्कृतब्रह्म राजते ॥

मनुं व्यासं च वाल्मीकिं कालिदासं च शङ्करम् ।
कवींश्च शास्त्रकारांश्च व्याख्यातृन् मतदेशिकान् ॥

उत्पाद्य नैव विरता संस्कृतप्रतिभाखनिः ।
अद्यापि नवरत्नानां प्रसवित्री प्रकाशते ॥

धर्मो ब्रह्म रसो नाम शिवं सत्यं च सुन्दरम् ।
या त्रिधा तत्त्वमूचे तां संस्कृतप्रतिभां नुमः ॥

सम्पादकः

वे. राघवः